

The Greek Review of Social Research

Vol 69 (1988)

69

Συμβολαϊκή παραγωγή: μια σύγχρονη μορφή
ενσωμάτωσης του αγροτικού τομέα στον
καπιταλισμό

Αντώνης Μωυσίδης

doi: [10.12681/grsr.868](https://doi.org/10.12681/grsr.868)

Copyright © 1988, Αντώνης Μωυσίδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μωυσίδης Α. (1988). Συμβολαϊκή παραγωγή: μια σύγχρονη μορφή ενσωμάτωσης του αγροτικού τομέα στον καπιταλισμό. *The Greek Review of Social Research*, 69, 76–111. <https://doi.org/10.12681/grsr.868>

ΣΥΜΒΟΛΑΪΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ: ΜΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗ
ΜΟΡΦΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ
ΤΟΜΕΑ ΣΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ*

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θέση του αγροτικού τομέα στον καπιταλισμό και οι σχέσεις του με τον αστικό χώρο στα διάφορα επίπεδα ανάπτυξης υπήρξαν πάντοτε αντικείμενο και πεδίο σημαντικών αναλύσεων και αντιπαραθέσεων.

Από την εποχή των φυσιοκρατών μέχρι τους Ρικάρντο, Μαρξ, Κάουτσκι, Λένιν και Τσαγιάνοφ, που άφησαν έντονο το στίγμα τους στις αναλύσεις και τις θεωρητικές αντιπαραθέσεις, μέχρι σήμερα, η συζήτηση για τις σχέσεις του αγροτικού τομέα προς το αστικό κεφάλαιο και το αστικό κράτος συνεχίζει να έχει το ίδιο μεγάλο ενδιαφέρον.¹ Κι αυτό γιατί ο αγροτικός το-

* Το άρθρο αυτό βασίζεται σε μια ευρύτερη, υπό δημοσίευση, μελέτη του συγγραφέα, που ολοκληρώθηκε πρόσφατα και έγινε στα πλαίσια των μελετών της Διεθνούς Μελετών και Προγραμματισμού της ΑΤΕ. Ευχαριστώ τον κ. Π. Γρεβενίτη για τη συμβολή του στην τελική διαμόρφωση του κειμένου.

1. Στην Ελλάδα ο σχετικός προβληματισμός αναπτύχθηκε κυρίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Το έναυσμα δόθηκε από τις δύο μελέτες του Κώστα Βεργόπουλου (*Δύσμορφος καπιταλισμός*, Αθήνα 1975 και *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975). Ακολούθησαν άλλες σημαντικές αναλύσεις από διάφορες θεωρητικές οπτικές, όπως του Νίκου Μουζέλη, *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978, του Th. Lianos, «Concentration and Centralisation of Capital in Agriculture», *Studies in Political Economy*, τχ. 13, Άνοιξη 1984, σ. 99-116, του Β. Πισσία, *Αδιέξοδο της αγροτικής πολιτικής*, Αθήνα 1981, του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών (ΚΜΕ): *Δομικές αλλαγές στην αγροτική οικονομία μας*, Αθήνα 1982, του Δ. Ψυχογιού, «Οικιακός τρόπος παραγωγής στη γεωργία και καπιταλισμός», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, ΑΤΕ, τχ. 2, 1982 και του Α. Μωυσίδη, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1986. Αναφερόμε επίσης το διάλογο των Ν. Μουζέλη και Κ. Βεργόπουλου μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *The Journal of Peasant Studies* (N. Mouze-

μέας, παρ' όλη τη βαθμιαία συρρίκνωση της κοινωνικοοικονομικής του βαρύτητας σήμερα, αποτέλεσε με τα πλεονάσματά του σε όλη την περίοδο από την πρωταρχική, κατά τον Μαρξ, συσσώρευση και μετά την οικονομική βάση εκκίνησης και μετέπειτα αναπτυξιακής έκρηξης του εμποροβιομηχανικού κεφαλαίου. Από την πλευρά του ο αγροτικός τομέας στην ιστορική του πορεία και στα πλαίσια του καπιταλισμού μετατράπηκε σταδιακά σε αναπόσπαστο και αναγκαίο δομικό στοιχείο της αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Παράλληλα η πορεία αυτή σηματοδεύτηκε από έναν διαρκή εκσυγχρονισμό του ίδιου του αγροτικού τομέα. Τα φαινόμενα αυτά εντάθηκαν ιδιαίτερα στη μεταπολεμική εποχή, περίοδο ιδιαίτερα γρήγορης οικονομικής ανάπτυξης και γενικότερων κοινωνικοοικονομικών ανακατατάξεων.

Η πύκνωση που παρατηρήθηκε στις σχέσεις του αγροτικού τομέα με τους άλλους τομείς υπήρξε αποτέλεσμα μιας ενιαίας διαδικασίας που επέβαλε η λειτουργία της συνολικής οικονομίας και η δυναμική της αναπαραγωγής του κυρίαρχου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα, ο αυξανόμενος καταμερισμός της εργασίας και η εξειδίκευση της παραγωγής, καθώς και το ενδιαφέρον του κεφαλαίου για διεύρυνση των δυνατοτήτων του κέρδους ή της μείωσης του κόστους της παραγωγής μέσα από τον εξορθολογισμό των διαφόρων φάσεων της παραγωγικής διαδικασίας μεταφράστηκε και σε ενδιαφέρον για την απόκτηση μεγαλύτερου ελέγχου της οργάνωσης της παραγωγής των πρώτων υλών. Στην περίπτωση του αγροτικού τομέα το ενδιαφέρον αυτό οδήγησε σε μια συνεχή αφαίρεση αρμοδιοτήτων που αποτελούσαν μέρη της λειτουργίας μιας αγροτικής εκμετάλλευσης και ανάληψής τους από μέρους του εξωαγροτικού κεφαλαίου.

Στο επίπεδο της συνολικής οικονομίας, η συρρίκνωση αυτή του ρόλου του αγροτικού τομέα σηματοδοτεί ένα νέο, πιο σύνθετο πλέγμα σχέσεων μεταξύ του αγροτικού τομέα και των άλλων τομέων της οικονομίας, σύμφωνα όμως με τις ανάγκες και τους όρους που θέτει το κεφάλαιο.

Ο Rechtziegler παρατηρεί σχετικά ότι η εξέλιξη αυτή θέτει σε κίνηση μια διαδικασία επαναπροσδιορισμού και μια προοπτική κατάργησης του ιστορικού καταμερισμού εργασίας της γεωργικής παραγωγής, του εμπορίου

lis, «Capitalism and the Development of Agriculture», τ. 3, τχ. 4, Ιούλιος 1976, Κ. Vergopoulos, «Capitalism and Peasant Productivity», τ. 5, τχ. 4, Ιούλιος 1978 και Ν. Mouzelis, «Peasant Agriculture, Productivity and the Laws of Capitalist Development: A Reply to Vergopoulos», τ. 6, τχ. 3, Απρίλιος 1979). Ο διάλογος αυτός αναδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *ΑΝΤΙ*, τχ. 105 (12 Αυγούστου 1978), 116 (6 Ιανουαρίου 1979), 117 (20 Ιανουαρίου 1979) και 118 (3 Φεβρουαρίου 1979).

και της μεταποίησης.² «Κατ' αυτόν τον τρόπο» γράφει ο Rehtziegler³ «προωθείται η κοινωνικοποίηση της παραγωγής».

Άλλοι συγγραφείς⁴ αναφερόμενοι στο διαχωρισμό του αγροτικού τομέα και της μεταποίησης στην πορεία ανάπτυξης του καπιταλισμού και στην ενσωμάτωση του αγροτικού τομέα κάτω από νέες μορφές που προωθούνται στον σύγχρονο ανεπτυγμένο καπιταλισμό παραπέμπουν στον Μαρξ, ο οποίος τονίζει: «Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής ολοκληρώνει τη διάλυση του αρχικού οικογενειακού δεσμού γεωργίας και βιομηχανίας, που ένωσε την παιδική ανεξέλιχτη μορφή και των δύο. Ταυτόχρονα όμως δημιουργεί τις υλικές προϋποθέσεις μιας καινούργιας, ανώτερης σύνθεσης, της συνένωσης της γεωργίας και της βιομηχανίας πάνω στη βάση των αντιθετικά ολοκληρωμένων μορφών της».⁵

Σ' αυτή τη διαδικασία σύνθεσης εντάσσεται και η συμβολαϊκή παραγωγή (Σ.Π.), η οποία συνοδεύεται και από την κάθετη ή οριζόντια ενσωμάτωση των συμβεβλημένων αγροτών στην παραγωγική διαδικασία της άλλης συμβεβλημένης πλευράς, δηλαδή του μεταποιητικού κυρίως τομέα.

Στο άρθρο αυτό θα προσπαθήσουμε σύντομα να δώσουμε την έννοια αυτής της σύγχρονης μορφής-σχέσης παραγωγής μεταξύ του αγροτικού τομέα και του εξωαγροτικού κεφαλαίου, όπως εμφανίζεται σε διεθνές επίπεδο, επισημαίνοντας τα αίτια που τη γέννησαν και τις συνέπειες που επιφέρει και τέλος, θα κάνουμε μια λεπτομερέστερη, όσο μας επιτρέπουν τα στενά πλαίσια ενός άρθρου, αναφορά στην ελληνική πραγματικότητα.

2. ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ

Με τον όρο συμβολαϊκή παραγωγή ή συμβολαϊκή γεωργία ή συμβόλαια παραγωγής εννοούμε τον τύπο εκείνο της αγροτικής παραγωγής που γίνεται στη βάση ενός συμβολαίου ή σύμβασης ή συμφωνητικού, οπωσδήποτε δηλαδή σύμφωνα με τους όρους που περιέχει μια γραπτή συμφωνία, μεταξύ μεμονωμένων ή συνεταιρισμού αγροτών από τη μια μεριά και μεταποιητικών ή

2. E. Rehtziegler, «Westdeutsche Landwirtschaft im Spätkapitalismus», *DWI-Forschungshefte*, 4 (1969), Βερολίνο (DDR). Nachdruck: Plakat-Bauernverlag, Στουτγάρδη 1973, σ. 25.

3. Ό.π.

4. J. Kleinsorge, G. Müller, H. Schilling, A. Siebert, «Monopolkapitalistische vertikale Integration der Landwirtschaft», *IPW*, τχ. 5 (1972), Βερολίνο (DDR), σ. 25.

5. Κ. Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, τ. Ι, Αθήνα 1978, σ. 521-522.

άλλων επιχειρήσεων που προμηθεύουν την αγροτική εκμετάλλευση με μέσα παραγωγής ή αγοράζουν το αγροτικό προϊόν ή και τα δύο από την άλλη.⁶ Ο όρος αυτός αποδίδεται ως contract-farming στην αγγλική γλώσσα και ως Vertragslandwirtschaft ή Vertragsproduktion στη γερμανική. Το κυρίαρχο λοιπόν στοιχείο στη σύναψη μιας συμβολαικής σχέσης στον αγροτικό τομέα αποτελεί η παρουσία δύο τουλάχιστον υποψηφίων να συμβληθούν, από τους οποίους η μία πλευρά είναι κάτοχος αγροτικών μέσων παραγωγής και επαρκούς παραγωγικής εμπειρίας και η άλλη πλευρά κατέχει μέσα παραγωγής για τις πριν ή μετά την αγροτική παραγωγή φάσεις. Άλλα βασικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν την έννοια της Σ.Π. αποτελούν:

- α) η, έστω και τυπική, πλήρης ανεξαρτησία των συμβαλλόμενων μερών·
- β) η γραπτή συμφωνία·
- γ) η συγκεκριμένη χρονική διάρκεια που ισχύει η συμφωνία·
- δ) η εξασφάλιση της παραγωγής·
- ε) η δυνατότητα καταγγελίας της σύμβασης.

Το σημείο δ καθορίζεται από την παρουσία άρθρων που εξασφαλίζουν την προμήθεια προϊόντων ή τη διάθεση των αγροτικών προϊόντων, καθώς επίσης και η παρουσία ποινικών ρητρών που δεσμεύουν τα δύο συμβαλλόμενα μέρη.

Το σημείο ε δίνει έμφαση στο γεγονός της, έστω και τυπικής, όπως σημειώσαμε, ανεξαρτησίας των συμβαλλόμενων μερών.

Ουσιαστικό στόχο αυτής της μορφής παραγωγής και συνεργασίας αποτελεί, με λίγα μόνο λόγια, η μαζική, τυποποιημένη, χρονικά προσδιορισμένη και ποιοτικά ενιαία προσφορά πρώτης ύλης (αγροτικών προϊόντων) από μέρους των αγροτικών εκμεταλλεύσεων προς τις επιχειρήσεις του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα. Η δέσμευση με συμβόλαιο, σύμφωνα με τους ό-

6. Σχετικά με τον όρο συμβολαική παραγωγή και το νόημά της βλ. W. Schoppen, *Die vertikale Integration in der Landwirtschaft*, Hiltrup bei Münster, χωρίς χρόνο έκδοσης, σ. 11· P. Jeger, «Vertikale Vertragsproduktion in der Landwirtschaft», *Blätter für Agrarrecht*, τχ. 3, Fürspreh, Meltingen, Schweiz 1984, σ. 93· M. Grüner, *Zur Kritik der traditionellen Agrarsoziologie in der BRD*, Saarbrücken 1977, σ. 180· B. Cordes, *Vertragslandwirtschaft und vertikale Integration in der deutschen und niederländischen Legehennenhaltung*, Kiel 1978, σ. 6· U. Werchnitzky, κ.ά., *Vertragslandwirtschaft-Entwicklung, Formen und Probleme*, Frankfurt/Main 1973, σ. 3 (στο παράρτημα της εργασίας αυτής μπορεί να διαβάσει ο αναγνώστης τις συνοπτικές απόψεις για την προβληματική της συμβολαικής παραγωγής πάνω από εκατό συγγραφέων από διάφορες χώρες της Ευρώπης, ΗΠΑ και Καναδά)· Vertikale Integration in der Landwirtschaft der BRD. Materialsammlung des Plakat-Bauernverlags, Στοutigάρδη 1974, σ. 7· M.v. Oppen, *Möglichkeiten der Anwendung vertraglicher Regelungen beim Absatz Landwirtschaftlicher Produkte*, Braunschweig-Völkenrode 1968, σ. 60· G. Frantzer, *Vertragslandwirtschaft*. Αμβούργο 1966· J.E. Davis, «Capitalist Agricultural Development and the Exploitation of the Property Laborer», *The Rural Sociology of the Advanced Societies* (επιμ. F.H. Buttel, H. Newby, εκδ. Groom Helm), Λονδίνο 1980, σ. 141.

ρους που υπαγορεύονται από τις λειτουργικές ανάγκες της άλλης συμβαλλόμενης πλευράς, είναι ακριβώς το στοιχείο που μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι η συμβατική σχέση που διαμορφώνεται συνεπάγεται και την ενσωμάτωση της αγροτικής εκμετάλλευσης και της αγροτικής εργασίας στη διαδικασία αναπαραγωγής της άλλης πλευράς.

Με τον όρο «ενσωμάτωση» νοείται η πράξη ή το αποτέλεσμα μιας «συνεργασίας» μεταξύ διαφόρων οικονομικά ανεξάρτητων επιχειρήσεων, στην οποία δεν εμφανίζεται η πλήρης απώλεια της ανεξαρτησίας της μιας προς όφελος της άλλης, είναι όμως σαφής η υπεροχή της μιας πλευράς. Η «συνεργασία» αυτή ή «ενσωμάτωση» μπορεί να γίνεται και με την υπογραφή συμβολαίων («συμβολαιική ενσωμάτωση»).

Ο όρος «κάθετη», αντίστοιχος του «Vertical», χρησιμοποιείται εδώ για να αποδώσει τη μορφή της παραπάνω σχέσης καθώς επίσης και την κοινωνική της διάσταση και φυσικά ως το αντίθετο του όρου «οριζόντια». Με τη λέξη «κάθετη», στην περίπτωση της συμβολαιικής γεωργίας, υπονοείται η σχέση του συμβαλλόμενου αγρότη προς τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις που τον προμηθεύουν με μέσα παραγωγής, καθώς και προς τις επιχειρήσεις που αγοράζουν το προϊόν για το οποίο υπογράφηκε το συμβόλαιο. Πρόκειται δηλαδή για μια διαδικασία που ξεκινά από το στάδιο πριν από την παραγωγή, περνάει στην παραγωγή και φτάνει στη διάθεση και/ή μεταποίηση του αγροτικού προϊόντος (βλ. Σχήμα 1).

Αντίθετα, με τη λέξη «οριζόντια» υπονοείται η υπερ-επιχειρησιακή σχέση-συνεργασία του αυτού οικονομικού επιπέδου, δηλαδή η συνένωση-συνεργασία επιχειρήσεων που ανήκουν στον ίδιο οικονομικό κλάδο και συνήθως έχουν και ίδιο αντικείμενο δραστηριότητας. Ως προϋπόθεση τίθεται η οργάνωση της παραγωγής και της διάθεσης του προϊόντος ή των προϊόντων να γίνεται στη βάση κοινών κατευθυντήριων γραμμών.⁷

Η ορολογία λοιπόν που αποδίδει συνολικά την παραπάνω πράξη και το όλο πλέγμα των σχέσεων που δημιουργούνται μπορεί να συνοψιστεί στη φράση «συμβολαιική κάθετη ενσωμάτωση», όταν πρόκειται για τη συμβολαιική σχέση μεταξύ αγροτών και ιδιωτικών και συνεταιριστικών επιχειρήσεων, και στη φράση «συμβολαιική οριζόντια ενσωμάτωση» όταν πρόκειται για τη σχέση μεταξύ των αγροτών και του κάθετα οργανωμένου συνεταιρισμού τους είτε με την υπογραφή συμβολαίου είτε με καταστατική δέσμευση, όταν δηλαδή η σχέση ξεπερνάει την απλή συνεργασία.

7. W. Schoppen: *Die vertikale Integration...*, ό.π., σ. 14. Πρβλ. επίσης: U. Werschitzky, «Überbetriebliche Zusammenarbeit und Vertragslandwirtschaft. Integrationsformen in der Landwirtschaft» στο *Urff*, W.v. (επιμ.), *Der Agrarsektor im Integrationsprozess*, Baden-Baden 1975, σ. 371.

Στα επόμενα η αναφορά στους όρους «συμβολαϊκή γεωργία» ή «συμβολαϊκή παραγωγή» θα εμπεριέχει και την «ενσωμάτωση». Αποτελεί δηλαδή την έκφραση μιας ενιαίας διαδικασίας με τις αντίστοιχες κοινωνικοοικονομικές και νομικές συνέπειές της.

3. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ Σ.Π.

Οι όροι που περιέχονται σε ένα συμβόλαιο ή συμφωνητικό, όπως συνηθίζεται να ονομάζεται, εξαρτώνται τόσο από το αντικείμενο (προϊόν), όσο και το στόχο της συμφωνίας. Βασικός στόχος του συμβολαίου είναι ή θα πρέπει να είναι η έκφραση των συμφερόντων και υποχρεώσεων των συμβαλλόμενων πλευρών καθ' όλη τη διάρκεια που ισχύει η συμφωνία.

Οι όροι που περιέχει ή πρέπει να περιέχει ένα συμβόλαιο, πέραν των ατομικών στοιχείων των συμβαλλομένων, συνήθως αναφέρονται στα ακόλουθα: α) χρονική διάρκεια· β) ελάχιστη ή ακριβής ποσότητα του προϊόντος που πρέπει να παραδοθεί και να παραληφθεί· γ) χρόνος και τρόπος παράδοσης· δ) περιγραφή και κλιμάκωση της ποιότητας· ε) τιμή του προϊόντος και τρόπος πληρωμής· στ) διαδικασίες ρύθμισης ενδεχόμενων διενέξεων· ζ) ποιτική ρήτρα που προβλέπει τις κυρώσεις κατά των παραβατών.

Ανάλογα με το είδος του προϊόντος, επέρχονται και άλλες επιμέρους συμφωνίες όπως οι ποικιλίες του προς παραγωγή προϊόντος, συμφωνίες που αναφέρονται στην παραγωγική διαδικασία (χρόνος φύτευσης, λίπανσης, συγκομιδής κλπ.), χρήση μέσων μεταφοράς (τελάρια κλπ.), μίνιμουμ ξένης ύλης ή φθοράς κ.ά.

Στα ιδιαίτερα σημαντικά ζητήματα του συμβολαίου ανήκει και η απλή και σαφής διατύπωση των όρων του με τρόπο που να μην επιτρέπει παρερμηνείες. Κι αυτό γιατί ο μη ακριβής προσδιορισμός τους, οι ασαφείς εκφράσεις, η χρήση δύσκολου λεξιλογίου ή δυσνόητων προτάσεων μπορούν να έχουν δυσάρεστες συνέπειες για κάποιον από τους συμβαλλομένους.

Στο σημείο αυτό το σχετικά χαμηλό επίπεδο παιδείας του μέσου αγρότη και η άγνοια νομικών εκφράσεων και όρων αποτελεί γι' αυτόν μια πρόσθετη διαπραγματευτική δυσκολία.

Σε σχέση με τις μορφές συμβολαϊκής συνεργασίας σημειώνεται ότι αυτές εξαρτώνται από το αντικείμενο της συνεργασίας, καθώς και τις αμοιβαίες δεσμεύσεις-υποχρεώσεις που περιέχουν. Έτσι, στη διεθνή πρακτική χρησιμοποιούνται: α) συμβόλαια απλής διάθεσης ή παράδοσης του προϊόντος που παρήγε ο αγρότης· β) συμβόλαια απλής προμήθειας μέσω παραγωγής ή

πρώτων «υλών» για τη λειτουργία της αγροτικής εκμετάλλευσης· γ) συμβόλαια καλλιέργειας, στα οποία δεσμεύεται ο παραγωγός για την καλλιέργεια του προϊόντος που επιθυμεί η άλλη συμβαλλόμενη πλευρά· δ) συμβόλαια παραγωγής που αναφέρονται κυρίως στην κατά παραγγελία πάχυνση ζώων ή πτηνών· ε) συμβόλαια συνεργασίας. Πρόκειται για τη συμβολαϊκή μορφή συνεργασίας παραγωγών με δικό τους συνεταιρισμό.

Ανάλογα με την αυστηρότητα στις δεσμεύσεις και τις υποχρεώσεις των συμβαλλόμενων αγροτών απέναντι στην εξωαγροτική επιχείρηση, τα συμβόλαια διακρίνονται σε «αυστηρά» και «μη-αυστηρά». Ο Μ.ν. Oppen χαρακτηρίζει ως «αυστηρά» τα συμβόλαια εκείνα που είναι μακρόχρονα, προβλέπουν ακριβείς ημερομηνίες παράδοσης του προϊόντος, τον όγκο, την τιμή, την κλιμάκωση της ποιότητας και ακριβείς οδηγίες για την παραγωγική διαδικασία.⁸

Ως «μη αυστηρά» θεωρούνται τα συμβόλαια εκείνα τα οποία περιορίζονται σε απλή συμφωνία παραγωγής και παράδοσης του προϊόντος με περίπου προκαθορισμένη ποιότητα. Τυχόν άλλες συμφωνίες ακολουθούν συνήθως αργότερα, αμέσως πριν από την παράδοση του προϊόντος.

Ένα συμβόλαιο μπορεί επίσης να συνιστά:

α) Σχέση-δέσμευση μονής κατεύθυνσης ή κλίμακας, στα πλαίσια της οποίας διακανονίζεται μόνο μία πράξη, δηλαδή είτε η προμήθεια μέσω παραγωγής είτε η διάθεση του προϊόντος.

β) Σχέση-δέσμευση διπλής κατεύθυνσης ή κλίμακας, στην οποία ο αγρότης συμβάλλεται με μία ή περισσότερες επιχειρήσεις τόσο για την προμήθεια μέσω παραγωγής όσο και για τη διάθεση του προϊόντος. Εδώ η ίδια η αστική επιχείρηση μπορεί να είναι και προμηθευτική και μεταποιητική. Η περίπτωση αυτή συνεπάγεται αυξημένο βαθμό εξάρτησης του αγρότη.

γ) Σχέση-δέσμευση πολλαπλών κατευθύνσεων στην οποία ανήκουν οι περιπτώσεις της ιδιαίτερα σημαντικού βαθμού ενσωμάτωσης της αγροτικής εκμετάλλευσης. Πρόκειται για περιπτώσεις στις οποίες ο ρόλος του αγρότη περιορίζεται ιδιαίτερα, ενώ αντίστοιχα η παρεμβατικότητα και οι αποφασιστικές αρμοδιότητες της αστικής επιχείρησης πάνω σε όλη την παραγωγική διαδικασία είναι πολύ αυξημένες, ώστε η τελευταία ουσιαστικά να ελέγχει όλες τις φάσεις της πορείας του προϊόντος.⁹

Όσον αφορά τώρα τους δυνατικούς «συνεργάτες» των αγροτών αυτοί μπορεί να είναι:

α) Ιδιωτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Αποτελεί την κλασική και πιο ξεκάθαρη μορφή συμβολαϊκής σχέσης.

8. Μ.ν. Oppen, *Möglichkeiten...*, ό.π., σ. 89.

9. Werschnitzky κ.ά., *Vertragslandwirtschaft...*, ό.π., σ. 17.

β) Ιδιωτικές επιχειρήσεις σε συνδυασμό με συγκεκριμένη παρέμβαση του κράτους.

γ) Συνεταιριστικές επιχειρήσεις. Η σχέση αυτή δεν διαφέρει, τουλάχιστον στον τύπο της, από αυτή των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Πάντως, συνήθως αναμένεται από τις συνεταιριστικές επιχειρήσεις, λόγω του έντονου κοινωνικού τους χαρακτήρα, μια διαφοροποιημένη συμπεριφορά απέναντι στους αγρότες.

δ) Συνεταιρισμοί και συνεταιριστικές επιχειρήσεις των ίδιων των συμβαλλόμενων αγροτών. Πρόκειται, όπως ήδη σημειώσαμε, για την περίπτωση του συνδυασμού της οριζόντιας συνεργασίας με την οριζόντια ενσωμάτωση.

ε) Κρατικές επιχειρήσεις. Εδώ ο ρόλος του κράτους είναι καθοριστικός σε όλα τα επίπεδα (έκταση, όγκος, τιμή κλπ.). Ισχύει επίσης ό,τι και για την περίπτωση γ.

στ) Κρατικές επιχειρήσεις με δια νόμου εξαναγκασμό. Οι αγρότες που θέλουν να παραγάγουν κάποιο συγκεκριμένο προϊόν υποχρεούνται από το νόμο να υπογράψουν συμβόλαια για συνεργασία με κρατικές επιχειρήσεις σε όλη την πορεία της παραγωγής και φυσικά υποχρεούνται να διαθέσουν το προϊόν σ' αυτές.¹⁰

4. ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ Σ.Π.

Τα αίτια για την εμφάνιση και την ανάπτυξη της Σ.Π. βρίσκονται, όπως ήδη τονίστηκε, στην ίδια τη δυναμική της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Κατά πρώτο λόγο το ενδιαφέρον του κεφαλαίου για την αναπροσαρμογή και προώθηση πιο στενών σχέσεων με τον αγροτικό τομέα και η αναγκαιότητα εξορθολογισμού της παραγωγικής διαδικασίας του τομέα αυτού έχουν τη ρίζα τους στο άνω επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στους δύο αυτούς οικονομικούς τομείς.

Το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στον αγροτικό τομέα σε σχέση με την ταχύτερη ανάπτυξη των άλλων τομέων και ιδιαίτερα της μεταποίησης λειτουργεί ανασταλτικά για τον εξορθολογισμό της βιομηχανικής παραγωγής και άρα για τη μεγαλύτερη δυνατή αξιοποίηση του κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα, οι μη αγροτικοί τομείς της οικονομίας, σε αντίθεση προς τον αγροτικό τομέα, ανταποκρίθηκαν στις ραγδαίες εξελίξεις

10. Πρβλ. W. Schoppen, *Die vertikale...*, ό.π., σ. 20 κ.ε.

που έλαβαν χώρα στα αστικά κέντρα, ιδιαίτερα μεταπολεμικά, προσαρμύζοντας γρήγορα τις παραγωγικές τους λειτουργίες.

Η εσωτερική μετανάστευση προς τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα πήρε θεματικές διαστάσεις στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Η έντονη αστικοποίηση, που συνοδεύτηκε και από αλλαγές στις διατροφικές συνήθειες του αστικού πληθυσμού, οδήγησε στην ανάγκη για γενικευμένη τυποποίηση¹¹ και μαζική διάθεση στις πόλεις των προϊόντων διατροφής, ενώ παράλληλα μεγάλωσε και η απόσταση μεταξύ των κέντρων παραγωγής και των κέντρων κατανάλωσης. Οι εξελίξεις αυτές δημιούργησαν μια νέα πιο εξειδικευμένη αλυσίδα διανομής των αγροτικών προϊόντων.¹² Αναπτύχθηκαν, έτσι, πιο πρόσφορες μορφές μεταφορών, αποθήκευσης και κονσερβοποίησης, που ανταποκρίνονταν πιο ικανοποιητικά στις νέες απαιτήσεις της αγοράς. Η ανταπόκριση αυτή σήμαινε αναπόφευκτα και τον αναπροσδιορισμό του μεγέθους των μονάδων στους κλάδους των οικονομικών αυτών δραστηριοτήτων, ιδιαίτερα στη μεταποίηση. Για τη μαζική και τυποποιημένη μεταποίηση και διάθεση προϊόντων αγροτικής προέλευσης, πιο κατάλληλες φυσικά ήταν οι μεγάλες οικονομικές μονάδες. Η δημιουργία όμως των μεγάλων αυτών μονάδων, συνοδεύτηκε από την ανάγκη για μαζική και ποιοτικά ενιαία προσφορά πρώτων υλών.

Η ανορθολογική όμως και αντικοινωνική αλλά κυρίως εξατομικευμένη παρουσία και παραγωγή των χιλιάδων μικρών και μικρομεσαίων αγροτικών εκμεταλλεύσεων, ερχόταν σε αντίθεση προς τις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν στον αστικό χώρο.¹³

Η μικροπαραγωγική και πολυπαραγωγική δομή των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, σε συνδυασμό με την πολυδιάσπαση και τη χρονικά και ποσοτικά ακανόνιστη και ποιοτικά ανόμοια παραγωγή και προσφορά των αγροτικών προϊόντων, οδηγούσαν σε υπερ- ή υπο-προσφορά από χρόνο σε χρόνο, καθώς και σε αστάθεια των τιμών των προϊόντων, στοιχεία που δρούσαν ανασταλτικά για την εκσυγχρονιστική πορεία της ίδιας της μεταποίησης και του εμπορίου.¹⁴

11. Μια προσέγγιση για την τυποποίηση και τις ανάγκες που εξυπλήρησε βλ. Β. Μανιάτας, «Τα όρια του φορντιστικού μοντέλου στην ελληνική γεωργία», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τ. 1, τχ. 2, Νοέμβριος 1985, σ. 98.

12. H.J. Metzdorf, *Zur Konzentration des Angebots an Agrarprodukten zu grosshandelsfähigen Mengen*, *Zfs. «Agrarwirtschaft»*, Αννόβερο 1961, σ. 265 κ.ε. Πρβλ. επίσης E. Rechtziegler: *Westdeutsche...*, ό.π., σ. 83.

13. R. Gündel, H. Heininger, P. Hess, K. Zieschang, *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Βερολίνο (DDR) 1967, σ. 207· O. Poppinga, *Bauern und Politik*, Φραγκφούρτη-Κολωνία 1975, σ. 102.

14. R. Gündel, H. Heininger, P. Hess, K. Zieschang, ό.π., σ. 208.

Μια απάντηση στα προβλήματα αυτά θα αποτελούσε η οργάνωση της αγροτικής παραγωγής στη βάση δεσμευτικών συμβολαίων. Τα συμβόλαια εδώ λειτουργούν ως μέσα μιας άτυπης και έμμεσης συγκεντροποίησης¹⁵ της αγροτικής παραγωγής καθώς επίσης και μέσα προώθησης της εξειδίκευσης και του ελέγχου της. Αποτελούν επίσης τα μέσα για τη δημιουργία μιας μεγάλης και ομοιογενούς προσφοράς των αγροτικών προϊόντων συντονισμένης με τις ανάγκες της αγοράς, ενώ αποφεύγονται οι κίνδυνοι κοινωνικών τριβών που θα προκαλούσε η δημιουργία καπιταλιστικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

Κατά ένα δεύτερο λόγο το κεφάλαιο στην προσπάθειά του να βρει χώρους επένδυσης και αξιοποίησής του, προσανατολίστηκε σε μη μονοπολιακά διαρθρωμένους τομείς, όπως είναι ο αγροτικός, αναλαμβάνοντας προϊόντα, των οποίων η παραγωγή επιδεχόταν κεντρική οργάνωση και «βιομηχανοποίηση».¹⁶ Η άμεση όμως συμμετοχή στην ίδια την παραγωγή και ειδικά την φυτική παραγωγή αποφεύγονταν ή έμενε σε χαμηλά επίπεδα γιατί το ύψος της αναγκαίας επένδυσης ήταν δυσπρόσιτο. Έτσι το υπάρχον παραγωγικό δυναμικό και η έμπειρη και φθηνή εργατική δύναμη που υπήρχε στον αγροτικό τομέα (π.χ. στη μικρή πτηνοτροφία) αποτελούσαν μια θαυμάσια υποδομή για τη δημιουργία κάθετης αλυσίδας παραγωγής.

Σε ένα τρίτο επίπεδο και στα πλαίσια των νέων συνθηκών που προέκυψαν από την αναδιοργάνωση των μη-αγροτικών τομέων διαπιστώνεται ότι οι αγρότες, ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες, βρίσκονται μπροστά σε σοβαρά εμπόδια όσον αφορά την παραγωγή και τη διάθεση των προϊόντων τους.

Ως προς την παραγωγή αναφέρεται η όλο και μεγαλύτερη εξάρτησή τους από τις εξωαγροτικές εισροές (μηχανήματα, λιπάσματα, φυτοφάρμακα, πολλαπλασιαστικό υλικό κ.ά.), όπου επίσης κυριαρχούν σταδιακά μονοπολιακές συνθήκες με άνισα αυξητικές επιδράσεις στις τιμές των εισροών. Έτσι η χρήση της συνεχώς μεταβαλλόμενης τεχνολογίας και των σύγχρονων μεθόδων παραγωγής ξεπερνά τις οικονομικές δυνατότητες του μικρού και με-

15. Η μορφή αυτή της έμμεσης συγκεντροποίησης θυμίζει τις εμβρυακές μορφές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής των πρώτων μορφών οργάνωσης της παραγωγής μικρών μαστόρων-υφαντών από τους Verleger που αναφέρει ο Ένγκελς: «Στην υφαντουργική βιομηχανία είχε αρχίσει ο έμπορος να θέτει άμεσα στην υπηρεσία του τους μικρούς μαστόρους-υφαντές προμηθευοντάς τους με νήμα και που έναντι πάγιου μισθού, τους έβαζε να το μετατρέψουν σε υφαντό για δικό του λογαριασμό, κοντολογίς, από απλός αγοραστής έγινε ένας λεγόμενος Φερλέγκερ. Έχουμε εδώ μπροστά μας τα πρώτα έμβρυα καπιταλιστικού σχηματισμού υπεραξίας» (Φρίντριχ Ένγκελς, Συμπλήρωμα και επίλογος στο III βιβλίο του «Κεφάλαιου», Κ. Μαρξ: *Το Κεφάλαιο*, τ. III, Αθήνα 1978, σ. 1111).

16. W. Günneman, «Konzentration und Zentralisation in der Agrarindustrie», στο O. Poppinga (επιμ.), *Production und Lebensverhältnisse auf dem Land*, Obladen 1979, σ. 62.

μονωμένον ιδιαίτερα αγρότη και τον υποχρεώνει να «συνεργαστεί» με τον προμηθευτικό κλάδο.¹⁷

Ως προς τη διάθεση των προϊόντων τους, οι αγρότες, μετά την ανάληψη και την οργάνωση της αγοράς των μέσων διατροφής από το κεφάλαιο, με ανερχόμενη μάλιστα συγκεντροποίηση, δεν έχουν πια απέναντί τους έναν μεγάλο αριθμό μικροεμπόρων-αγοραστών των προϊόντων τους,¹⁸ αλλά λίγες μεγάλες επιχειρήσεις, γεγονός που τείνει να μειώνει τη διαπραγματευτική τους δυνατότητα.

Η παρουσία των επιχειρήσεων αυτών, η μεγάλη απόσταση μεταξύ τόπων παραγωγής και διάθεσης, η τυποποίηση και η διαφοροποίηση των προϊόντων διατροφής, καθώς και η ανάγκη για μεγάλες και ποιοτικά κατάλληλες ποσότητες προϊόντων, κάνει αδύνατη την απευθείας διάθεση των αγροτικών προϊόντων από τους ίδιους τους αγρότες σε μια τεράστια και αδιαφανή γι' αυτούς αγορά, γεγονός που επιτείνει την εξάρτησή τους από τους μεταποιητικούς κλάδους και τους αναγκάζει σε συντονισμό μαζί τους για τη διάθεση των προϊόντων τους.

Ο αγροτικός τομέας λοιπόν στα πλαίσια του ανεπτυγμένου και (μονοπωλιστικοποιημένου) καπιταλισμού υποχρεούται σε προσαρμογή (όχι μόνο ξεπερνώντας δομικά του προβλήματα και εξορθολογίζοντας την παραγωγική διαδικασία, με σημεία αναφοράς την εξειδίκευση και την παραγωγική συνέπεια) και οργάνωση της παραγωγής με σημείο αναφοράς την αγορά, δηλαδή τη διάθεση των παραγόμενων προϊόντων.

Η πορεία προς άλλες μορφές παραγωγής στον αγροτικό τομέα ήταν αναπόφευκτη. Όλο και περισσότερο τον εξορθολογισμό και την οργάνωση της αγροτικής παραγωγής, με σκοπό την καλύτερη ενσωμάτωσή της στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, την ανέλαβε το άμεσα ενδιαφερόμενο κεφάλαιο, αλλά, όπως θα δούμε και παρακάτω, και το αστικό κράτος προωθώντας νέες μορφές παραγωγής στον αγροτικό τομέα και θέτοντας τις σχέσεις του προς τους άλλους οικονομικούς τομείς σε νέες βάσεις.

5. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ Σ.Π.

Η εισαγωγή και η πλατιά εφαρμογή της Σ.Π. μπορεί να έχει πολύμορφες και πολυεπίπεδες επιπτώσεις. Σε ορισμένες απ' αυτές έγιναν ήδη αναφορές στα προηγούμενα.

17. U. Werschnitzky κ.ά., *Vertragslandwirtschaft...*, ό.π., σ. 3· W. Günneinan, *Konzantration...*, ό.π., σ. 61.

18. U. Werschnitzky κ.ά., ό.π., σ. 6.

Αναφέρουμε συνοπτικά τις σημαντικότερες από τις επιδράσεις αυτές.

— Στο επίπεδο της εθνικής οικονομίας, η διασύνδεση μεταποιητικών επιχειρήσεων και μικροπαραγωγών αγροτών μέσα από τη συμβολαϊκή παραγωγή α) οδηγεί σε εξορθολογισμό του κυκλώματος παραγωγής, επεξεργασίας και διάθεσης των αγροτικών προϊόντων και αυξάνει την οικονομική αποτελεσματικότητα των οικονομικών μονάδων που δραστηριοποιούνται στο κύκλωμα αυτό, β) ειδικότερα στον τεχνολογικό τομέα, η άμεση εμπλοκή των επιχειρήσεων στην ίδια την παραγωγική διαδικασία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων βοηθάει στην τεχνολογική και οργανωτική αναβάθμιση των δευτέρων, συμβάλλοντας έτσι στη σμίκρυνση του χάσματος που υπάρχει στο επίπεδο ανάπτυξης των μέσων και τεχνικών παραγωγής ανάμεσα στους δύο αυτούς χώρους, γ) δημιουργεί τη δυνατότητα για την προγραμματισμένη ανάπτυξη παραγωγικών κλάδων της οικονομίας χάρη στην άτυπη και έμμεση συγκεντροποίηση και στον έλεγχο της παραγωγής των χιλιάδων μεμονωμένων εκμεταλλεύσεων. Ταυτόχρονα, η έμμεση αυτή συγκεντροποίηση αμβλύνει τις κοινωνικές τριβές που θα προκαλούσε μιας άλλης μορφής συγκεντροποίηση στον αγροτικό χώρο.

Οι θετικές αυτές λειτουργίες δίνουν το έρεισμα στο σύγχρονο αστικό κράτος να συμμετέχει στην οργάνωση και τον έλεγχο της παραγωγής, είτε ευνοώντας την προώθηση της μορφής αυτής παραγωγής με τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων (επιδοτήσεις, δάνεια κλπ.) ή κάνοντας υποχρεωτική την υπογραφή συμβολαίων για συγκεκριμένα προϊόντα. Πολλές φορές μάλιστα αναλαμβάνει τον ίδιο τον προμηθευτικό ή μεταποιητικό τομέα.

Η αναγκαιότητα αυτή της προγραμματισμένης και με όσο το δυνατόν πιο χαμηλό κόστος παραγωγής προβάλλεται ιδιαίτερα έντονα στα τελευταία χρόνια, σε μια εποχή που εντείνεται ο διεθνής ανταγωνισμός στην αγορά των μέσων διατροφής.

— Για τις συμβαλλόμενες μεταποιητικές επιχειρήσεις τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από αυτή τη μορφή παραγωγής συνοψίζονται:

α) στη δυνατότητα του προγραμματισμού της συγκέντρωσης του προϊόντος και άρα στη μείωση του σχετικού κόστους που θα συνεπαγόταν η αντίθετη περίπτωση·

β) στη δυνατότητα μείωσης του κόστους μεταφοράς και αποθήκευσης, αφού οι επιχειρήσεις γνωρίζουν εκ των προτέρων, τόσο τον όγκο του προϊόντος, όσο και το χρόνο και τον τόπο από όπου αυτό πρέπει να μεταφερθεί ώστε να μπορούν να προγραμματίσουν και να οργανώσουν έγκαιρα μεταφορές σε μεγάλες και οικονομικά πιο συμφέρουσες διαστάσεις.¹⁹

19. M.v. Oppen, *Möglichkeiten...*, ό.π., σ. 146. Πρβλ. επίσης Kommission der europäischen Gemeinschaften, *Vertikale Integration...*, ό.π., σ. 133 κ.ε.

γ) στο συντονισμό και τη δυνατότητα εξορθολογισμού και προγραμματισμού της δικής τους παραγωγής και άλλων εργασιών τους (κλείσιμο αγορών κλπ.)·

δ) στον έλεγχο της αγροτικής παραγωγής μέσω της έμμεσης συγκεντροποίησης αλλά άμεσης σταθεροποίησης και ομοιογένειας της παραγωγής, χωρίς να υποχρεούνται να την αναλάβουν οι ίδιες, αν και οι περισσότερες επιχειρήσεις δεν θα ήταν μάλλον καν σε θέση να διαθέσουν τόσο μεγάλα ποσά για να μπουκ στην ίδια την παραγωγή, ενώ παράλληλα αφήνονται στον αγρότη τόσο ο κίνδυνος της παραγωγής (καιρικές συνθήκες, ασθένειες κλπ.) όσο και η εξασφάλιση των απαιτούμενων μέσων παραγωγής.²⁰

ε) στην εκμετάλλευση του έμπειρου και φτηνού εργατικού δυναμικού, πιο φτηνού συνήθως και από τους μισθωτούς εργάτες, που αποτελούν οι συμβαλλόμενοι αγρότες.

Όσον αφορά την άλλη συμβαλλόμενη πλευρά, τους αγρότες, αυτοί φαίνεται να επηρεάζονται πολλαπλά από τη σύνδεσή τους με τις μεταποιητικές επιχειρήσεις στη βάση της συμβολαιικής μορφής παραγωγής.

Οι επιπτώσεις αυτές εντοπίζονται κατά κύριο λόγο σε τρία στοιχεία λειτουργίας των αγροτών και της εκμετάλλευσής τους α) στο οικονομικό, β) στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας και γ) στον κοινωνικοταξικό χαρακτήρα των αγροτών.

α) Σε σχέση με τις οικονομικές επιπτώσεις αναφέρουμε ως δυνητικά θετικές τη μακρόχρονη εξασφάλιση της διάθεσης του προϊόντος τους, τις ενδεχόμενες διευκολύνσεις χρηματοδότησης της παραγωγής ή ορισμένων επενδύσεων και την προσφορά προηγμένης τεχνολογίας από μέρους των επιχειρήσεων.²¹

Από την άλλη πλευρά ως αρνητικές επιπτώσεις αναφέρουμε την, σε αντίθεση προς τη σχετική ανεξαρτησία του παραδοσιακού αγρότη ως προς τις επιλογές του τι θα παράγει και πόσο θα διαθέσει στην αγορά, πλήρη ένταξη του συμβεβλημένου αγρότη σ' έναν στο έπακρο συντονισμένο καταμερισμό εργασίας σύμφωνα με τη λογική της άλλης πλευράς.²² τον καθορισμό της τιμής των αγροτικών προϊόντων, όχι σπάνια στη βάση πολιτικών σκοπιμοτήτων, σύμφωνα με τις απαιτήσεις των καπιταλιστικών επιχειρήσεων και άρα την κατά τεκμήριο χαμηλή αποτίμηση της εργασίας του αγρότη και της οικογενείας του.²³ τη διατήρηση από τον αγρότη όλων των κινδύνων της παρα-

20. O. Poppinga, *Bauern und Politik*, Φραγκφούρτη-Κολωνία, 1975, σ. 102.

21. Λεπτομερής αναφορά σε λόγους που εκκινούν από την αγροτική εκμετάλλευση αλλά και την αγορά για την υπογραφή συμβολαίων βλ. στο: M.v. Oppen, *Möglichkeiten...*, ό.π., σ. 13 κ.ε.· E. Rechtziegler, *Westdeutsche...*, ό.π., σ. 85 κ.ε.

22. J. Kleinsorge, G. Müller, H. Schilling, A. Siebert, *Monopolkapitalistische...*, ό.π., σ. 20.

23. R. Gündel, H. Heininger, P. Hess, K. Zieschang, *Zur Theorie...*, ό.π., σ. 211· W. Gün-

γωγής, παρόλο που ο εξαναγκασμός για εξειδίκευση, τυποποίηση και παραγωγή έντασης κεφαλαίου αυξάνει τον οικονομικό κίνδυνο αφού δεν επιτρέπει την υιοθέτηση εναλλακτικών ή αλληλοσυμπληρούμενων επιλογών για παραγωγή περισσότερων προϊόντων.²⁴

β) Σε σχέση με τις επιπτώσεις στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας της αγροτικής εκμετάλλευσης σημειώνουμε την ανάγκη προσαρμογής: *πρώτον* στα μέσα παραγωγής, *δευτέρον* στο χρόνο και την ποσότητα της εργασίας, *τρίτον* στη σειρά των αναγκαίων εργασιών και *τέταρτον* στη σχέση προς την αγορά.

Αναλυτικότερα, ο παραγωγός υποχρεώνεται να παράγει σύμφωνα όχι με αυτά που διαθέτει η εκμετάλλευση αλλά με αυτό που καθορίζουν οι όροι του συμβολαίου (είδος και έκταση καλλιέργειας, τρόπος, χρόνος και μηχανές προετοιμασίας της γης, της σποράς, της συγκομιδής, όγκος του παραδοτέου προϊόντος και διατροφή των ζώων ή πτηνών κλπ.).

Οι αναγκαίες αυτές προσαρμογές, σημαίνουν για τον αγρότη ακόμα μεγαλύτερη εξάρτηση, ιδιαίτερα μάλιστα στην περίπτωση που μέρος του κεφαλαίου προς επένδυση ή μέρος των μέσων παραγωγής διατίθενται από την επιχείρηση.

Με την εξειδικευμένη όμως και μονομερώς προσανατολισμένη οργάνωση της αγροτικής εκμετάλλευσης και τον αυξημένο βαθμό εξάρτησης αυξάνεται και ο κίνδυνος για το επενδεδυμένο αποκλειστικά για το συγκεκριμένο προϊόν κεφάλαιο του αγρότη,²⁵ αφού η παραγωγή του προϊόντος στην ουσία του αποτελεί πια μέρος της παραγωγικής διαδικασίας μιας άλλης επιχείρησης. Τόσο δηλαδή η συνέχιση της συγκεκριμένης δραστηριότητας όσο —κατά συνέπεια— και η αξιοποίηση των νέων μέσων παραγωγής που προμηθεύτηκε ο αγρότης δεν εξαρτώνται από αυτόν και την εργασία του αλλά από την πορεία και τη βούληση της άλλης συμβαλλόμενης πλευράς.

γ) Ως προς τις κοινωνικές επιπτώσεις και την κοινωνική διαφοροποίηση, που υφίσταται ο αγρότης, αναφέρουμε συνοπτικά ότι αυτές αρχίζουν από τη στιγμή της παρέμβασης της καπιταλιστικής επιχείρησης στην παραγωγική διαδικασία της αγροτικής εκμετάλλευσης. Η παρέμβαση αυτή περνάει σε διάφορα επίπεδα ανάλογα με τις αποφασιστικές αρμοδιότητες που εκχωρούν-

neman, *Konzentration...*, ό.π., σ. 64· W. Schoppen, *Die vertikale Integration...*, ό.π., σ. 10· E. Rechtziegler, *Westdeutsche...*, ό.π., σ. 85.

24. Kommission der europäischen Gemeinschaften, *Vertikale Integration...*, ό.π., σ. 139. Για μια σειρά από παραδείγματα συμβολαίων για διάφορα προϊόντα και τους κινδύνους που περικλείουν για τους αγρότες-συμβαλλομένους στην Ο.Δ. της Γερμανίας, βλ. στο: Werschnitzky κ.ά., *Vertragslandwirtschaft...*, ό.π., σ. 22-33.

25. O. Poppinga, *Bauern...*, ό.π., σ. 103· E. Rechtziegler, *Westdeutsche...*, ό.π., σ. 89· J.E. Davis, *Capitalist agricultural...*, ό.π., σ. 143.

ται από τα άρθρα του συμβολαίου, και που βέβαια αφαιρούνται από τον αγρότη. Ο αγρότης όμως τυπικά συνεχίζει να είναι ένας «για δικό του λογαριασμό» εργαζόμενος.

Τα κύρια στοιχεία της κοινωνικής διαφοροποίησης του αγρότη εντοπίζονται στις αλλαγές *πρώτον* στη σχέση του προς τα ίδια του τα μέσα παραγωγής, *δεύτερον* στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας του και *τρίτον* στον τρόπο απόκτησης και το μέγεθος του εισοδήματός του.²⁶

Όσον αφορά το πρώτο πρέπει να τονιστεί ότι κύριο χαρακτηριστικό του παραδοσιακού αγρότη είναι ότι εργάζεται με δικά του μέσα παραγωγής. Με τη συμβολαιική γεωργία όμως ο αγρότης εντάσσεται σε μια διαδικασία, η οποία αρχίζει να θέτει υπό αμφισβήτηση το status του ως ιδιοκτήτη μέσων παραγωγής. Η στροφή προς το συγκεκριμένο προϊόν, η τυποποίηση, η εξειδίκευση και εντατικοποίηση απαιτούν συνήθως αναδιοργάνωση της αγροτικής εκμετάλλευσης, που κατά κανόνα σημαίνει την απαξίωση ενός τουλάχιστον τμήματος των μέσων παραγωγής που ήδη κατέχει, ενώ παράλληλα γίνεται αναγκαία η προμήθεια νέων. Το ζήτημα είναι ότι ο αγρότης σπάνια είναι σε θέση να αγοράσει τα νέα αυτά μέσα παραγωγής (μηχανήματα, φυτοφάρμακα, σπόρους, νεοσσούς κλπ.).

Συνήθως η άλλη συμβαλλόμενη πλευρά διαθέτει ή προμηθεύει, και όχι σπάνια υποχρεώνει τον αγρότη να προμηθευτεί τα μέσα αυτά παραγωγής από την ίδια, ή δανείζει τα αναγκαία ποσά για την αγορά τους, επί υποθήκης συνήθως του παραγόμενου προϊόντος.²⁷ Έτσι ενώ η επιχείρηση γίνεται έμμεσος ή άμεσος ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής με τα οποία παράγει ο συμβαλλόμενος αγρότης, ο τελευταίος μετατρέπεται σε τυπικό απλά ιδιοκτήτη τους. Παραμένει βέβαια ιδιοκτήτης της γης, εφόσον είναι καλλιεργητής. Πρέπει να ληφθεί όμως υπόψη ότι το ειδικό βάρος του βασικού αυτού συντελεστή παραγωγής μειώνεται συνεχώς με την ανάπτυξη της τεχνολογίας, ενώ μεγαλώνει η ανάγκη σε κεφαλαιακό εξοπλισμό και χρηματοδότηση.

Για το γεωργό που επιδίδεται σε πολυκαλλιέργεια, η αλλοίωση αυτή του ιδιοκτησιακού χαρακτήρα είναι λιγότερο έντονη και ο βαθμός ελευθερίας που διαθέτει περισσότερος σε σχέση με τη δυνατότητα να αποφασίζει αυτόνομα σχετικά με την αναπαραγωγή της εκμετάλλευσής του.

26. M. Grüner, *Zur Kritik...*, ό.π., σ. 183 κ.ε.· J.E. Davis, *Capitalist Agricultural...*, ό.π., σ. 142 κ.ε.

27. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται στη Σουηδία, όπου στην περίπτωση της παραγωγής λαχανικών με συμβόλαιο η βιομηχανία αναλαμβάνει ολόκληρη τη διαδικασία της συγκομιδής (στον αρακά) και τη μεταφορά. Η βιομηχανία προμηθεύει επίσης το σπόρο και αναλαμβάνει να μετρήσει τις σπαρμένες εκτάσεις και να προβεί σε μελέτες εδάφους. Κατά τη διάρκεια της παραγωγής η καλλιέργεια βρίσκεται κάτω από συνεχή έλεγχο της κοινοβιομηχανίας. Η βιομηχανία διαθέτει επίσης τα φυτοφάρμακα. Στο: M.v. Oppen, *Möglichkeiten...*, ό.π., σ. 114.

Αντίθετα, στη Σ.Π., οι επιπτώσεις της στη σχέση αγρότη-μέσων παραγωγής εκδηλώνονται στην πραγματική τους διάσταση και ένταση όταν πρόκειται για μονοκαλλιέργεια ή ζωική παραγωγή, όπως π.χ. στην πάχυνση πτηνών με αποκλειστικό εισόδημα από το προϊόν αυτό. Σ' αυτήν άλλωστε τόσο το ζωικό κεφάλαιο όσο και η πτηνοτροφή, η ιατρική παρακολούθηση, τα φάρμακα κλπ. ανήκουν στην εταιρεία καθ' όλη τη διάρκεια της πάχυνσης, ενώ ο αγρότης-πτηνοτρόφος διαθέτει συνήθως μόνο τις εγκαταστάσεις του και την προσωπική του εργασία, πληρώνεται δε με το κομμάτι όπως και στην περίπτωση της παραγωγής φασόν στο δευτερογενή τομέα. (Στη σχέση αυτή θα αναφερθούμε αναλυτικά παρακάτω με παράδειγμα την ελληνική περίπτωση).

Όσον αφορά το δεύτερο σημείο της οργάνωσης της εργασίας διαπιστώθηκε ήδη ότι ο ενταγμένος στη διαδικασία της συμβολαικής γεωργίας αγρότης απέχει σημαντικά από την παραδοσιακή μορφή του ανεξάρτητου μικρού εμπορευματοπαραγωγού. Αντίστοιχα βέβαια διαφοροποιείται και το κοινωνικοοικονομικό περιεχόμενο της οικογενειακής μορφής παραγωγής και της οικογενειακής εκμετάλλευσης.

Η μετατόπιση σημαντικών αρμοδιοτήτων και η αποφασιστική παρέμβαση τρίτων στον καθορισμό της παραγωγής, της εργασίας και του εισοδήματος της εκμετάλλευσης μεταβάλλει τη δυνατότητα κοινωνικής της αναπαραγωγής. Αυτή αποτελεί πια συνάρτηση όχι μόνο της αποδοτικότητας της εργασίας του αγρότη και της συμπεριφοράς της αγοράς αλλά και της βούλησης και συμπεριφοράς ενός στην ουσία αντιπαρατιθέμενου και οικονομικά πολύ πιο ισχυρού εκτός της εκμετάλλευσης παράγοντα.

Ο παράγοντας αυτός αποφασίζει ή συναποφασίζει για μια σειρά από τα στάδια της παραγωγής και της παραγωγικής διαδικασίας, όπως για την έκταση που θα καλλιεργηθεί ή τον αριθμό των ζώων, τον όγκο του προϊόντος που θα παραδοθεί, την ποιότητα, τις ημερομηνίες παράδοσης, μέχρι ακόμη και για τον τρόπο προετοιμασίας της γης ή της διατροφής των ζώων και τις μεθόδους που πρέπει να ακολουθηθούν. Όσον αφορά τη διαδικασία της διάθεσης του προϊόντος, εδώ πια ο αγρότης χάνει κάθε δυνατότητα παρέμβασης. Στη θέση λοιπόν του ανεξάρτητου αγρότη που λειτουργεί και ενεργεί αυτόβουλα (στο βαθμό που του επιτρέπει βέβαια η σχέση του προς την αγορά) έρχεται ο καθοδηγούμενος εργαζόμενος-παραγωγός αγροτικών προϊόντων. Σε σχέση τέλος με το τρίτο σημείο επισημαίνεται καταρχήν ότι το πρόβλημα της τιμής που παίρνει ο συμβαλλόμενος αγρότης για το προϊόν του είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο αν ληφθεί υπόψη ότι εδώ αντικείμενο της αγοραπωλησίας δεν είναι η εργατική δύναμη, όπως στην περίπτωση των μισθωτών, αλλά το προϊόν ενός «ανεξάρτητου» εμπορευματοπαραγωγού. Η τιμή λοιπόν που πρέπει να πάρει ο αγρότης για το προϊόν του πρέπει να περιλαμβάνει τη

γαιοπρόσοδο, το κόστος του σταθερού και κυκλοφοριακού κεφαλαίου που αναλώθηκαν για τη συγκεκριμένη παραγωγή και καταβλήθηκαν από τον ίδιο, την αξία της ζωντανής εργασίας που διατέθηκε, καθώς επίσης και ενός ποσοστού κέρδους ως αμοιβής του για τον επιχειρηματικό κίνδυνο που φέρει.

Παραδείγματα από άλλες χώρες²⁸ δείχνουν ότι η τιμή των προϊόντων των συμβεβλημένων αγροτών δεν καλύπτει τις παραπάνω προϋποθέσεις. Προκύπτει μάλιστα το σοβαρό ερώτημα του κατά πόσο η αμοιβή της εργασίας τους φτάνει ακόμη και το ύψος της μέσης αμοιβής των μισθωτών των άλλων τομέων.

Το πρόβλημα της τιμής παίρνει άλλες διαστάσεις όταν η αντισυμβαλλόμενη πλευρά είναι μεγάλες μονοπωλιακές επιχειρήσεις ή όταν η τιμή καθορίζεται υποχρεωτικά από το κράτος. Στην περίπτωση αυτή το κόστος παραγωγής έχει συνήθως δευτερεύουσα σημασία στον καθορισμό της τιμής αγοράς του προϊόντος.²⁹

Γενικά διαπιστώνεται από πολλούς συγγραφείς ότι το εισόδημα του συμβεβλημένου αγρότη πλησιάζει όλο και περισσότερο το κοινωνικό περιεχόμενο και το ύψος του εργατικού μισθού, αφού συνήθως μόλις που αρκεί για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμής του. Από το γεγονός αυτό καθώς και τις άλλες αλλαγές που σημειώθηκαν παραπάνω απορρέουν και διάφοροι χαρακτηρισμοί της διαφοροποιημένης κοινωνικής-ταξικής θέσης του αγρότη όπως «ψευδο-γεωργός»,³⁰ «έμμεσος ή οιοinei προλετάριος»,³¹ ή «δυνατικός προλετάριος»,³² «κατ' οίκον εργάτης»³³ ή «defacto εργάτης».³⁴

Σε μια έκθεση προς το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «σε μερικές περιπτώσεις ο αγρότης μεταβάλλεται σε “ημερομίσθιο” κάτω από έναν εργοδότη ο οποίος κανονίζει τι θα παράγει ο αγρότης, πώς θα τό παράγει, πόσο όγκο και σε ποια τιμή».³⁵

Πρέπει να σημειωθεί βέβαια εδώ ότι η αναντίρρηση διαφοροποίηση της

28. O. Poppinga, *Bauern...* ό.π., σ. 103· *Plakat-Bauernverlag...* ό.π., σ. 9· J. Kleinsorge, G. Müller, H. Schilling, A. Siebert: *Monopolcapitalistische...* ό.π., σ. 33.

29. Για το πρόβλημα των μονοπωλιακών τιμών βλ. Günneinann, *Konzentration...* ό.π., σ. 65.

30. W. Jäger, «Die neuen Gemeinschaftsformen in Westeuropa-eine Absage an das Leitbild “bäuerlicher Familienbetrieb”», *Der bäuerliche Familienbetrieb ein überholtes Leitbild?*, Witten 1965, σ. 62.

31. J. Kleinsorge, G. Müller, H. Schilling, A. Siebert, *Monopolcapitalistische...* ό.π., σ. 31· M. Baumgartner, *Entwicklungstendenzen...* ό.π., σ. 94.

32. F-K. Kremser, *Ausbeutung...* ό.π., σ. 40· G. Hoell, *Die Grundrente und Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft*, Βερολίνο (DDR) 1974, σ. 89.

33. *Plakat-Bauernverlag...* ό.π., σ. 10.

34. R. Gündel, H. Heininger, P. Hess, K. Zieschang, *Zur Theorie...* ό.π., σ. 212· E. Rehtziegler, *Westdeutsche...* ό.π., σ. 91· W. Günneinann, *Konzentration...* ό.π., σ. 62.

35. O. Poppinga, *Bauern...* ό.π., σ. 104.

κοινωνικής θέσης του αγρότη τον απομακρύνει μεν από την κλασική εικόνα του παραδοσιακού και αυτόνομου παραγωγού, δεν συνιστά όμως επαρκή προϋπόθεση για το χαρακτηρισμό του ως *de facto* μισθωτό.

Όπως ήδη τονίστηκε, ο βαθμός διαφοροποίησης της κοινωνικής του θέσης εξαρτάται από την ένταση της ενσωμάτωσής του, τα επίπεδα των δεσμεύσεών του και το βαθμό εκχώρησης αποφασιστικών αρμοδιοτήτων του στην άλλη συμβαλλόμενη πλευρά. Υπάρχουν επίσης σημαντικοί παράγοντες, οι οποίοι σε όλες τις περιπτώσεις διαφοροποιούν σαφώς τον αγρότη της συμβολαικής γεωργίας από το μισθωτό του αστικού τομέα, παράγοντες που άπτονται τόσο της οικονομικής βάσης του, όσο και της φύσης της εργασίας του και της ιδεολογίας του.

Οι σημαντικότεροι από αυτούς συνοψίζονται στα παρακάτω:

α) Ο αγρότης είναι, έστω και τυπικά, κάτοχος μέσων παραγωγής, και αντικείμενο συμφωνίας του με τον «οιονεί εργοδότη» του δεν είναι το εμπόρευμα «ζωντανή εργασία», όπως στην περίπτωση των μισθωτών, αλλά του εμπόρευμα-προϊόν.

β) Ο αγρότης, σε αντίθεση προς το μισθωτό, φέρει ο ίδιος τους κινδύνους για τις τυχόν αρνητικές εξελίξεις που παρουσιάζονται όχι μόνο κατά τη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας (ασθένειες, κακή παραγωγή κλπ.).

γ) Οι αγρότες, σε αντίθεση προς τους μισθωτούς, συνεχίζουν να εργάζονται απομονωμένα, ώστε η σχέση τους προς τον «οιονεί εργοδότη» να μην παίρνει τον μαζικό χαρακτήρα των εργαζομένων σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις, γεγονός που κάνει προβληματική την ανάπτυξη μιας κοινής ταξικής θέσης.

δ) Ενώ για τους μισθωτούς είναι πιο εύκολο να αποκτήσουν συνείδηση της ταξικής τους θέσης, αυτό δεν ισχύει κατά κανόνα για τον αγρότη. Η κατοχή μέσων παραγωγής, έστω και τυπική, και η νομική ανεξαρτησία του δύσκολα του επιτρέπεται να ξεπεράσει ιδεολογικά τον κοινωνικό του αυτοπροσδιορισμό ως «εργαζομένου για δικό του λογαριασμό». Το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται μάλλον στη μεμονωμένη και επίπονη προσπάθεια να διατηρήσει την όποια ιδιοκτησία του, παρά σε μια κοινή με τους όμοιους του αντιμετώπιση των προβλημάτων τους.³⁶

Οι παράγοντες αυτοί που ισχύουν άλλωστε και για τους άλλους αγρότες, έχουν γενικό χαρακτήρα και δεν αποκλείουν εξαιρέσεις και ιδιομορφίες ανάλογα με τον συγκεκριμένο χώρο και προϊόν. Παρ' όλα αυτά αναδει-

36. O. Poppinga, *Bauern...*, ό.π., σ. 104· M. Baumgartner, *Entwicklungstendenzen...*, ό.π., σ. 94· J. Kleinsorge, G. Müller, H. Schilling, A. Siebert, *Monopolkapitalistische...*, ό.π., σ. 31· *Plakat Bauernverlag...*, ό.π., σ. 10· για μια σημαντική ερμηνεία της ταξικής θέσης των συμβαλλόμενων αγροτών βλ. M. Grüner, *Zur Kritik...*, ό.π., σ. 183 κ.ε.

κνούν το ταξικο-κοινωνικό και ιδεολογικό υπόβαθρο των αγροτών, που επεξηγεί σε σημαντικό βαθμό την καθυστέρηση της επαγγελματικής οργάνωσής τους και την όχι ιδιαίτερα σημαντική παρουσία και παρέμβαση του αγροτικού κινήματος.

Πέρα όμως από την ένταση της συμβολαικής σχέσης δεν μπορεί να παραινεί κανείς και τους άλλους παράγοντες που διαφοροποιούν τους αγρότες μεταξύ τους όπως το μέγεθος της γαιοκτησίας και ιδιοκτησίας άλλων μέσων παραγωγής, το βαθμό χρήσης ξένης εργατικής δύναμης κλπ. που συνπροσδιορίζουν τον κοινωνικοοικονομικό χαρακτήρα μιας αγροτικής εκμετάλλευσης και την κοινωνική-ταξική θέση του ιδιοκτήτη της.

Αν και στη συμβολαική παραγωγή οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις ακολουθούν την ίδια διαδικασία και υφίστανται ανάλογες επιπτώσεις, ιδιαίτερα όταν η άλλη συμβαλλόμενη πλευρά είναι μια μεγάλη μονοπωλιακή επιχείρηση, δεν πρέπει να ξεχνά κανείς την ισχυρότερη διαπραγματευτική τους θέση, αλλά και τη δυνατότητα να μετατοπίζουν ενδεχόμενη μείωση του εισοδήματός τους στους μισθωτούς εργαζομένους σ' αυτές, με τη συμπίεση του ημερομισθίου.

Όσον αφορά την ισχυρότερη διαπραγματευτική τους θέση, αυτή πηγάζει —εκτός των άλλων παραγόντων, όπως η οικονομική και κοινωνική τους επιφάνεια— και από την προτίμηση των επιχειρήσεων σε πολλές περιπτώσεις να συμβάλλονται με μεγάλες εκμεταλλεύσεις για ενόητους λόγους (μαζική και συγκεντρωμένη παραγωγή).³⁷

Ανακεφαλαιώνοντας, σημειώνεται ότι από την πολυπλοκότητα των φαινομένων της καπιταλιστικής αναπαραγωγής, των πολύμορφων παρεμβατισμών και εξαναγκασμών και των ιδιόμορφων και πολλές φορές αντιφατικών εξελίξεων και συνθηκών, η παρεμβατική ικανότητα του αγρότη καταλήγει να γίνεται μηδαμινή. Αντίθετα, η μετατροπή του μέσα από τα συμβόλαια σε απλό εξάρτημα μιας παραγωγικής διαδικασίας, η οποία αποβλέπει κατά κύριο λόγο στη μεγαλύτερη δυνατή αξιοποίηση του εξω-αγροτικού κεφαλαίου, τον προσδιορίζει σε γενικές γραμμές κοινωνικά ως «δνητικό» ή «οιονεί προλετάριο». Οι κοινωνικοί αυτοί χαρακτηρισμοί προσφέρονται από την ίδια τη φύση των παραγωγικών σχέσεων που δημιουργούνται από τη Σ.Π. Ο ακριβέστερος πάντως προσδιορισμός της κοινωνικής-ταξικής θέσης των με διαφό-

37. Έρευνες στη Γερμανία, την Αγγλία και τις ΗΠΑ αποδεικνύουν ότι το μέγεθος της αγροτικής εκμετάλλευσης επηρεάζει σημαντικά το περιεχόμενο των προς υπογραφή συμβολαίων. Επίσης διαπιστώνεται ότι και οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις δείχνουν μεγαλύτερη προτίμηση στα συμβόλαια πώλησης των προϊόντων τους. Μ.ν. Schoppen, *Möglichkeiten...*, ό.π., σ. 105· πρβλ. επίσης U. Werschnitzky κ.ά., *Vertragslandwirtschaft...*, ό.π., σ. 7 και 9· J. Kleinsorge, G. Müller, H. Schilling, A. Siebert, *Monopolkapitalistische...*, ό.π., σ. 31.

ρους τρόπους συμβαλλόμενων και ενσωματωμένων αγροτών απαιτεί περισσότερο εμπειρική διερεύνηση.

6. Η ΣΥΜΒΟΛΑΪΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

6.1 Τα αίτια για την ανάπτυξή της

Η εισαγωγή συμβολαίων παραγωγής στον ελληνικό αγροτικό τομέα είναι σχετικά πρόσφατη, πιο συγκεκριμένα άρχισε το 1961 με την έναρξη της παραγωγής ζαχαροτεύτλων, ενώ η αξιολογή επέκτασή της άρχισε μόλις στα μέσα της δεκαετίας του '70.

Αν παρατηρήσει κανείς την οικονομική και κοινωνική πορεία της Ελλάδας μεταπολεμικά, θα διαπιστώσει ότι σε σχέση πάντα προς τις ανεπτυγμένες χώρες του καπιταλισμού, οι προϋποθέσεις που οδηγούν στην εμφάνιση και στην ευρύτερη εφαρμογή της συμβολαιακής γεωργίας αργούν να διαμορφωθούν και να φτάσουν στο ανάλογο επίπεδο ωρίμανσης που να οδηγεί σε ανώτερα επίπεδα την αλληλεξάρτηση μεταξύ της παραγωγής αγροτικών προϊόντων και μεταποίησής τους.

Η βιομηχανική ανάπτυξη και η συγκεντροποίηση στους κλάδους της μεταποίησης και εμπορίας των αγροτικών προϊόντων, η αστικοποίηση του πληθυσμού και η αλλαγή των διατροφικών του συνηθειών, καθώς και ο εκσυγχρονισμός της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας και η λειτουργία της αγροτικής παραγωγής σύμφωνα με τη λογική της αγοράς (εμπορευματοποίηση του αγροτικού προϊόντος-εκχρηματισμός της παραγωγικής διαδικασίας κλπ.) που αποτελούν τους βασικούς παράγοντες για την ανάπτυξη της συμβολαιακής μορφής παραγωγής, δίνουν δείγματα μιας σχετικά σοβαρής διαφοροποίησης μόλις τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Συγκεκριμένα σημειώνονται σημαντικές αλλαγές:

α) Στην αστικοποίηση. Οι αλλαγές στη διάρθρωση της οικονομίας αύξησαν την πληθυσμιακή κινητικότητα και συνέβαλαν στη συγκέντρωση τόσο στα παραδοσιακά όσο και στα νέα βιομηχανικά και εμπορικά αστικά κέντρα της χώρας, όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα, το Ηράκλειο, ο Βόλος και η Λάρισα, για να αναφέρουμε μόνο τα πολεοδομικά συγκροτήματα που το 1981 είχαν πάνω από 100 χιλιάδες κατοίκους.

Οι ποσοστιαίες μεταβολές του πληθυσμού των αστικών κέντρων ήταν ιδιαίτερα έντονες στη δεκαετία 1961-71, όπως και στην επόμενη. Συνολικά ο

αστικός πληθυσμός αυξάνεται από 37,7% του συνόλου του πληθυσμού της χώρας το 1951 σε 58,1% το 1981.³⁸

β) Στις διατροφικές συνήθειες του πληθυσμού. Η συγκέντρωση των μαζών στις πόλεις και κυρίως στην Αθήνα μεγάλωσαν τις αποστάσεις μεταξύ κέντρων παραγωγής και κέντρων κατανάλωσης, ενώ η ανάγκη διατροφής του όγκου αυτού του πληθυσμού έκανε απαραίτητη τη μαζική και τυποποιημένη παραγωγή αγαθών διατροφής. Παράλληλα, η μείωση του ελεύθερου χρόνου στο κοινωνικό κύτταρο της οικογένειας, κυρίως με την εξωσπιτική εργασία της συζύγου, αλλά και με την αυξανόμενη μετατροπή της οικογένειας της πόλης σε πυρηνική,³⁹ μείωσαν τις δυνατότητες για προετοιμασία της καθημερινής διατροφής από μη επεξεργασμένα αγροτικά προϊόντα και αύξησαν τις ανάγκες για αγορά αγαθών διατροφής σημαντικά μεταποιημένων, όπως λ.χ. τα ημιέτοιμα ή προμαγειρεμένα φαγητά, καθαρισμένα κοτόπουλα κλπ. Βρισκόμαστε μπροστά στη δημιουργία ενός «ιδιαιτέρα καπιταλιστικού τρόπου οργανωμένης κατανάλωσης», σημειώνει η Μανιατέα.⁴⁰

Παράλληλα με τις εξελίξεις αυτές τα αστικά πρότυπα ζωής και κατανάλωσης αρχίζουν να κυριαρχούν σταδιακά πάνω στα παραδοσιακά χωρικά πρότυπα, για τα οποία ο Καραποστόλης σημειώνει την αδυναμία τους να αντισταθούν στη διείσδυση αυτή.⁴¹

Εδώ δεν πρέπει να ξεχνά κανείς και τη σχετική δεκτικότητα της ελληνικής υπαίθρου για αποδοχή νεοτερισμών στον τρόπο ζωής τους λόγω της μακροχρόνιας μετανάστευσης και ειδικά της πρόσφατης ενδοευρωπαϊκής που λειτούργησαν σαν παράθυρο προς άγνωστους τρόπους ζωής, ήθη και έθιμα. Βέβαια οι αλλαγές στη διατροφή των Ελλήνων ακολουθούν μια σχετικά περίπλοκη διαδικασία, σε σχέση με τις βόρειες χώρες της Ευρώπης, λ.χ. λόγω των ευνοϊκών καιρικών συνθηκών ως προς την παραγωγή νοσών λαχανικών και φρούτων για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Συμπληρώνοντας τονίζουμε ότι οι μεταβολές στις διατροφικές συνήθειες των Ελλήνων δεν είναι ασήμαντες, δεν είναι όμως και καταλυτικές. Μπορεί να υποστηριχτεί ότι βρισκόμα-

38. Όπ., σ. 81. Για τις πληθυσμιακές μετακινήσεις στο εσωτερικό της Ελλάδας βλ. μεταξύ άλλων: Σώζων Χατζόγλου, *Εσωτερική μετανάστευση*, Αθήνα 1966· Παν. Ρέππας, *Προσδιόριστικοί παράγοντες της μετακίνησης του πληθυσμού της υπαίθρου*, Αθήνα 1977· του ίδιου, *Η μετανάστευση από τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές της Ελλάδος 1961-71*, Αθήνα 1978· Th. Lianos, «Employment Growth and Spatial Allocation of Labor in Greece», *Metroeconomica* (περ.), Bologna, Δεκέμβριος 1977, σ. 73-85.

39. Πρόκειται για την οικογενειακή μονάδα που αποτελείται από ένα παντρεμένο ζευγάρι με ή χωρίς παιδιά. Βλ. Ρωξάνη Κανταντζόγλου, Ματίνα Ναούμη, «Μορφές οικογένειας στο Συρράκο στις αρχές του αιώνα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 58, Αθήνα 1985, σ. 32.

40. Β. Μανιατέα, *Τα όρια του φορντιστικού μοντέλου...*, ό.π., σ. 99.

41. Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα κατανάλωσης στην ελληνική ύπαιθρο*, Αθήνα 1979, σ. 41.

στε στα αρχικά στάδια των μεταβολών αυτών αφού και οι σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές είναι σχετικά πρόσφατες.

γ) *Στον τομέα της μεταποίησης και εμπορίας των αγροτικών προϊόντων.*

1.Ο κλάδος της βιομηχανίας ειδών διατροφής είναι ένας από τους σημαντικότερους και πλέον παραδοσιακούς στην Ελλάδα. Η παρουσία άμεσα συνδεδεμένη με την εγχώρια παραγωγή ολόκληρης σχεδόν της αναγκαίας πρώτης ύλης, καλύπτει ένα μεγάλο φάσμα προϊόντων διατροφής. Η ιστορική του εξέλιξη είναι χαρακτηριστική για τον τύπο της καπιταλιστικής και συγκεκριμένα της βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας. Μέχρι σήμερα ο κλάδος χαρακτηριζόταν από τις χιλιάδες των μικρών μονάδων βιοτεχνικής στην ουσία μορφής, με μικρή δυναμικότητα, χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο, περιορισμένη, συνήθως τοπική, εμβέλεια, μικρές δυνατότητες συσσώρευσης, χαμηλή ανταγωνιστικότητα και μικρές αναπτυξιακές προοπτικές.

Οι εξελίξεις των τελευταίων όμως δεκαετιών δείχνουν ότι αρχίζει και λαμβάνει χώρα μια σημαντική συγκεντροποίηση και στον κλάδο αυτό. Θέλοντας να δώσουμε μια συνολική και άκρως συνοπτική εικόνα των αλλαγών μέσα στο χρόνο αναφέρουμε ότι, στον συνολικό αριθμό των βιομηχανικών μονάδων ειδών διατροφής οι μικρές (1-9 απασχολούμενα άτομα) κυμαίνονται σε όλη την περίοδο 1958-84 μεταξύ 95,0% και 93,6%, ενώ απασχολούν κατά μέσο όρο το 50% περίπου του συνολικού αριθμού των απασχολούμενων στον τομέα. Οι μονάδες βέβαια αυτές εμφανίζουν διαρκή μείωση της ποσοστιαίας συμμετοχής τους σε όλα τα μεγέθη.

Παράλληλα, οι μεσαίες μονάδες (10-49 και 50-99 άτομα) εμφανίζουν επίσης μικρές αυξομειώσεις. Αντίθετα διαρκή και σημαντική αύξηση εμφανίζουν οι μεγάλες μονάδες (100-άνω) τόσο στον απόλυτο αριθμό τους, όσο ιδιαίτερα στην απασχόληση και τη δυναμικότητα. Όσον αφορά τη δυναμικότητα το 1984, το 0,5% του αριθμού των μονάδων συγκέντρωναν το 1/3 περίπου της συνολικής ιπποδύναμης του κλάδου. Το 1973 μάλιστα εμφανίζονται 3 μονάδες με αριθμό απασχολούμενων 500 έως 999 άτομα κατά μονάδα, ενώ το 1984 ο αριθμός τους έφτασε σε 8. Επίσης σε συνολικά μεγέθη διαπιστώνεται ότι ενώ το 1958 σε μία βιομηχανική μονάδα αντιστοιχούσαν 6 ίπποι και ανά εργαζόμενο 1,6 ίπποι, το 1984 αντιστοιχούσαν 47,1 ίπποι ανά μονάδα και 9,3 ίπποι ανά εργαζόμενο. Τα μεγέθη αυτά βέβαια εμφανίζονται σοβαρά διαφοροποιημένα στις πολύ μεγάλες μονάδες (500-999 απασχολούμενοι), στις οποίες το 1984 στον κάθε εργαζόμενο αντιστοιχούν 16 ίπποι και στην κάθε βιομηχανική μονάδα 9.830 ίπποι.⁴²

42. ΕΣΥΕ: *Απογραφή βιομηχανικών-βιοτεχνικών και εμπορικών καταστημάτων των ετών 1958, 1978, 1984.*

2. Ανάλογες εξελίξεις συγκεντροποίησης παρουσιάζονται και στον κλάδο της εμπορίας των ειδών διατροφής. Αναφερόμαστε συγκεκριμένα στην εμφάνιση και τη γρήγορη εξάπλωση των λεγόμενων «σούπερμάρκετ», τα οποία ως γνωστό αποτελούν μετεξελιγμένο και ξενόφερτο τύπο των παραδοσιακών παντοπωλείων. Ο τύπος αυτός των καταστημάτων από τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας τους (έλλειψη ουσιαστικά ζυγαριάς και της κλασικής προσωπικής επαφής με τον πωλητή) επιβάλλει την προώθηση της τυποποίησης των προϊόντων, της ομοιόμορφης εμφάνισης των επεξεργασμένων προϊόντων, παράλληλα με τη συνακόλουθη μείωση των δυνατοτήτων επιλογής του καταναλωτή όσον αφορά τον όγκο κυρίως, αλλά όχι σπάνια και την ποιότητα, την προέλευση (εργοστάσια παραγωγής ή επεξεργασίας) κλπ.

Το 1978 και 1984 αναφέρονται 503 και 669 τέτοια «μεγάλα καταστήματα γενικών πωλήσεων κυρίως ειδών διατροφής, οίνων και ποτών» από τα οποία τα 264 (52,5%) και 296 (44,2%) που απασχολούσαν το 68,9% και 58% αντίστοιχα του συνόλου των απασχολουμένων στα καταστήματα αυτά, βρίσκονται στην περιφέρεια της πρωτεύουσας.⁴³ Η μείωση αυτή του ποσοστού της συμμετοχής στην περιφέρεια της πρωτεύουσας που παρουσιάστηκε μεταξύ του 1978 και 1984 αποδεικνύει την εξάπλωση των καταστημάτων αυτών και στην υπόλοιπη χώρα και μάλιστα με πιο γρήγορους ρυθμούς απ' ό,τι στην περιφέρεια πρωτεύουσας. Στην περιφέρεια της πρωτεύουσας βέβαια βρίσκονται τα περισσότερα από τα μεγάλα «σούπερμάρκετ».

δ) *Στον εκσυγχρονισμό του αγροτικού τομέα.* Στο σημείο αυτό αναφέρουμε πολύ συνοπτικά ότι οι ιδιαίτερα σημαντικές αλλαγές στον αγροτικό τομέα, όπως ο σχεδόν πλήρης εκχρηματισμός της παραγωγικής διαδικασίας και η εμπορευματοποίηση του αγροτικού προϊόντος, η μείωση της αυτοκατανάλωσης, η εξειδίκευση των καλλιεργειών και η μαζική χρήση σύγχρονων μέσων παραγωγής, σηματοδοτούν μια νέα πορεία και κάνουν δυνατή την αντιστοιχία της αγροτικής παραγωγής στις ανάγκες και τις απαιτήσεις των αστικών τομέων της οικονομίας.⁴⁴

6.2. Μορφές και εύρος της Σ.Π. στον ελληνικό αγροτικό τομέα

Οι μορφές Σ.Π. που εφαρμόζονται στην Ελλάδα περιλαμβάνουν σχεδόν όλες αυτές που απαντώνται διεθνώς. Αποτελούν λίγο ως πολύ εισαγωγή των διεθνών προτύπων προσαρμοσμένων στα ελληνικά δεδομένα.

43. Ό.π.

44. Πρβλ. μεταξύ άλλων: ΑΤΕ, *Εξελίξεις βασικών μεγεθών της αγροτικής οικονομίας*, Αθήνα 1985· Α. Μουσιδης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1986.

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του ελληνικού παραδείγματος αποτελεί η ιδιαίτερα μεγάλη εμπλοκή του κράτους στην προώθηση της συμβολαιικής μορφής παραγωγής, εμπλοκή που για πολλά προϊόντα παίρνει καθοριστικές διαστάσεις. Η παρέμβαση αυτή αποβλέπει στον προγραμματισμό και τον έλεγχο της παραγωγής, αλλά σε μεμονωμένες περιπτώσεις αποβλέπει και στη δημιουργία νέων προοπτικών, όπως λ.χ. την κάλυψη αναγκών της χώρας σε ένα βασικό μέσο διατροφής, όπως η ζάχαρη ή στην ενίσχυση του συνεταιριστικού κινήματος. Μια μορφή συμβολαίων που δεν εφαρμόζεται στην Ελλάδα, όσο μας είναι γνωστό, είναι τα συμβόλαια προμήθειας πρώτων υλών ή μέσων παραγωγής, συμβόλαια δηλαδή μεταξύ αγροτών και προμηθευτικών επιχειρήσεων και που αναφέρονται μόνο στην προμήθεια κάποιων μέσων παραγωγής.

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι ίδιες επιχειρήσεις που αγοράζουν το τελικό προϊόν προμηθεύουν τους αγρότες και με τα απαραίτητα μέσα παραγωγής. Έτσι οι τύποι των εφαρμοζόμενων συμβολαίων δεν έχουν πάντα ένα ξεκάθαρο πλαίσιο, όταν μάλιστα για την καλλιέργεια και την παράδοση του αγροτικού προϊόντος οι μεταποιητικές επιχειρήσεις υποχρεούνται ή προτιμούν για πολλά προϊόντα (βιομηχανική ντομάτα, ζαχαρότευτλα) να συναλλάσσονται με συνεταιρισμούς παρά με μεμονωμένους αγρότες.

Όσον αφορά τα επίπεδα των σχέσεων-δεσμεύσεων διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν τόσο σχέσεις-δεσμεύσεις μονής κατεύθυνσης ή κλίμακας, όσο και διττής και πολλαπλής αντίστοιχα.

Όσον αφορά το βαθμό της έντασης της εξάρτησης των αγροτών από τη Σ.Π. τονίστηκε ότι αυτό έχει σχέση με τον αριθμό των προϊόντων για τα οποία συμβάλλονται ή πιο συγκεκριμένα από την εισοδηματική βαρύτητά του ή των συγκεκριμένων προϊόντων. Είτε όμως στο επίπεδο αυτό είτε και του μεμονωμένου προϊόντος ο βαθμός εξάρτησης και άρα ενσωμάτωσης μπορεί να είναι:

Πρώτον, κάθετη ενσωμάτωση υψηλού βαθμού έντασης όταν η άλλη συμβαλλόμενη πλευρά, δηλαδή ο «ενσωματωτής», προκαθορίζει τον όγκο, την έκταση, την ποιότητα, τις ποικιλίες των προϊόντων, προμηθεύει μέσα παραγωγής και παρεμβαίνει σε όλη την παραγωγική διαδικασία.

Δεύτερον, την κάθετη ενσωμάτωση μειωμένης έντασης στην οποία οι δεσμεύσεις είναι περιορισμένες και αφορούν συνήθως λίγες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας και κατά βάση την παράδοση του προϊόντος.

Τρίτον, την οριζόντια ενσωμάτωση στην οποία οι σχέσεις-δεσμεύσεις αφορούν τους παραγωγούς και τους συνεταιρισμούς τους, οι οποίοι έχουν ως αντικείμενο εργασίας το συγκεκριμένο προϊόν.

Σε σχέση με το εύρος εφαρμογής της Σ.Π. στην ελληνική γεωργία σ' αυ-

την επέδρασε καθοριστικά η σχετική καθυστέρηση στην ωρίμανση των προϋποθέσεων για την ανάπτυξη της.

Όπως θα διαπιστωθεί και παρακάτω η Σ.Π. αγκαλιάζει λίγα προϊόντα, ενώ σε άλλα αφορά μικρό μόνο μέρος της παραγωγής ή δεν πρόκειται για σαφείς μορφές συμβολαϊκής παραγωγής. Υπάρχουν επίσης προϊόντα στα οποία εγκαταλείφθηκε σύντομα μετά την εφαρμογή της για μια σειρά λόγους και κυρίως λόγω των ανώριμων συνθηκών. Πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι η Σ.Π. δεν είναι άμεσα εφαρμόσιμη για όλα τα προϊόντα. Οι λόγοι της αδυναμίας αυτής μπορούν να οφείλονται σε αντικειμενικές δυσκολίες που προβάλλει η παραγωγική διαδικασία που ακολουθείται για την παραγωγή κάποιων προϊόντων, στις εναλλακτικές επιλογές που έχουν οι αγροτικές βιομηχανίες και οι αγρότες, στο μέγεθος, την εμβέλεια και το τεχνολογικό επίπεδο που βρίσκονται οι βιομηχανίες, καθώς και τη ζήτηση που εκφράζεται κυρίως στην εσωτερική αγορά.

Όπως ήδη τονίστηκε, το μικρό μέγεθος των περισσότερων γεωργικών βιομηχανιών δεν κάνει αναγκαία τη μαζική προμήθεια πρώτης ύλης, καθώς και έναν μακρόχρονο προγραμματισμό. Από την άλλη μεριά ο οικεανός του ενός εκατομμυρίου περίπου εκμεταλλεύσεων, με μικρό μέγεθος στη συντριπτική τους πλειοψηφία και με πολύχρονη πολυκαλλιεργητική παράδοση, δυσκολεύουν αφάνταστα τόσο τη μαζική παραγωγή και τη συνέπεια στην παράδοση όσο και την παραγωγική τους αναδιάρθρωση. Έτσι και η σχετική ανωριμότητα των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών αποτελεί σοβαρό λόγο για τη σχετικά περιορισμένη ανάπτυξη της Σ.Π. Διαπιστώνεται μάλιστα, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια μετά την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, μια σοβαρή προσπάθεια από μέρους του κράτους να υποκαταστήσει κατά κάποιον τρόπο την έλλειψη πρωτοβουλιών στον τομέα αυτό, ώστε να τεθούν πολλά προϊόντα κάτω από έλεγχο και να οργανωθούν ανάλογα η παραγωγή, η μεταποίηση και οι εξαγωγές των αγροτικών προϊόντων. Η κρατική αυτή παρέμβαση εκφράζεται και με τη μορφή ιδιόμορφων συμβολαίων ή συμφωνητικών αγοραπωλησίας προϊόντων ή με δηλώσεις της έκτασης που θα καλλιεργηθεί, των ποικιλιών των προϊόντων κλπ. όπως στην περίπτωση του καπνού και του βαμβακιού. Στα πλαίσια μάλιστα των ποσοτώσεων που επιβάλλει η ΕΟΚ αυξάνει έντονα και ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους στην οργάνωση της παραγωγής και της διάθεσης των αγροτικών προϊόντων.

— Στη συνέχεια θα αναφερθούμε πολύ συνοπτικά στα προϊόντα που ολικά ή τμήμα τους παράγεται με συμβόλαια και εκτενέστερα σ' ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα κάθετης και οριζόντιας ενσωμάτωσης στη βάση της παραγωγής του ίδιου προϊόντος, την πάχυνση πουλερικών.

Τα προϊόντα τα οποία μας είναι γνωστά ότι παράγονται εν μέρει ή σε σύνολο με συμβόλαια είναι:

1. Στη φυτική παραγωγή

α) Η βιομηχανική τομάτα παράγεται με συμφωνητικά στο σύνολο της παραγωγής της. Η πρώτη επίσημη σύναψη συμβολαίων ή συμφωνητικών άρχισε το 1979 με παρέμβαση του Υπουργείου Γεωργίας. Πρόκειται για συμβόλαια καλλιέργειας μεταξύ των μεταποιητικών επιχειρήσεων του ιδιωτικού και συνεταιριστικού τομέα και των αγροτών, όπου όμως η παρέμβαση του κράτους είναι ιδιαίτερα σημαντική. Συγκεκριμένα η διαδικασία που οδηγεί στη σύναψη της συμφωνίας και άρα της συνεργασίας, στους οποίους προσδιορίζεται λ.χ. ο όγκος, η έκταση, η τιμή κλπ. της βιομηχανικής τομάτας που θα παραχθεί και θα μεταποιηθεί, καθορίζονται από το κράτος. Τα συμφωνητικά είναι τυποποιημένα από το Υπουργείο Γεωργίας. Ουσιαστικά λοιπόν το κράτος ελέγχει τόσο την παραγωγή όσο και τη μεταποίηση του προϊόντος. Εδώ βέβαια δεν πρέπει να ξεχνά κανείς και τις ποσοστώσεις που επιβάλλει η ΕΟΚ. Με την παραγωγή της βιομηχανικής τομάτας ασχολήθηκαν το 1984 28.200 εκμεταλλεύσεις σε έκταση 282 χιλιάδων στρεμμάτων και παρήγαγαν 1.701.860 τόννους, ενώ το 1976 η αντίστοιχη παραγωγή ήταν μόλις 438 χιλιάδες τόννοι.⁴⁵ Τα συμφωνητικά παραγωγής βιομηχανικής τομάτας με τη σημαντική παρέμβαση στην παραγωγική διαδικασία, τις ακριβείς ημερομηνίες παράδοσης, την κλιμάκωση της ποιότητας του προϊόντος κλπ. συνιστούν κάθετη ενσωμάτωση υψηλού βαθμού έντασης με μεγάλη κρατική παρέμβαση.

β) Τα ζαχαρότευτλα παράγονται επίσης στο σύνολό τους, στη βάση συμβολαίων. Όπως ήδη σημειώθηκε, πρόκειται για την πρώτη περίπτωση υπογραφής συμβολαίων παραγωγής που άρχισε το 1961 και συνδέεται αποκλειστικά με την ίδρυση των αντίστοιχων κρατικών εργοστασίων ζάχαρης. Η αύξηση του αριθμού των καλλιεργητών από 7.728 κατά μέσο όρο κατά την τετραετία 1961-64, σε 27.898 το 1985, της καλλιεργούμενης έκτασης από 70 χιλιάδες στρέμματα σε 432.369 στρέμματα και της παραγωγής ζάχαρης από 29.535 τόννους σε 317.266 ήρθε ως αποτέλεσμα της σταδιακής αύξησης του αριθμού των εργοστασίων.⁴⁶

Στην περίπτωση της συμβολαιακής αυτής σχέσης ο ρόλος του κράτους είναι καθοριστικός, αφού η βιομηχανία ζάχαρης μονοπωλείται από το κράτος, μόνο που η βούλησή του εκφράζεται μέσα από την εταιρεία «Ελληνική Βιομηχανία Ζάχαρης». Το ότι το κράτος αποτελεί την άλλη συμβαλλόμενη

45. ΑΤΕ. *Αναλύσεις κλάδων γεωργικών βιομηχανιών (3), βιομηχανίες ψυγείων, συσκευαστηρίων και κατάψυξης οπωρικών, βιομηχανίες κονσερβοποίησης φρούτων, βιομηχανίες τωμάτας*. Αθήνα 1984, σ. 74· Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού της ΑΤΕ, Τμήμα Αγροτικής Παραγωγής και Τεχνολογίας, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Πληροφόρησης.

46. *ΕΒΖ: 1960-1985, 25 χρόνια προόδου*, εκδ. της Ελληνικής Βιομηχανίας Ζάχαρης, Θεσσαλονίκη.

πλευρά δεν μειώνει τη σημασία της σχέσης αφού το περιεχόμενο των συμφωνητικών είναι ιδιαίτερα αυστηρό, διττής κατεύθυνσης με σημαντική παρέμβαση στην παραγωγική διαδικασία και άρα υψηλού βαθμού εξάρτησης για τους παραγωγούς και συνιστά συνακόλουθα κάθετη ενσωμάτωση μεγάλης έντασης. Το μονοπώλιο της παραγωγής ζάχαρης από τα πέντε μόνο κρατικά εργοστάσια αποτελεί ένα σημαντικό μειονέκτημα για τους αγρότες αφού δεν τους προσφέρονται άλλες εναλλακτικές δυνατότητες διάθεσης.

γ) Στο κριθάρι είναι πολύ μικρό το τμήμα της παραγωγής του (υπολογίστηκε ότι είναι γύρω στο 5%) που παράγεται με συμβόλαια μεταξύ των αγροτών και των βιομηχανιών μπίρας. Αυτή η ποσότητα βέβαια (γύρω στις 80 χιλιάδες τόννους το χρόνο) αποτελεί για μεν τη μία από τις δύο επιχειρήσεις που υπογράφουν συμβόλαια και που ελέγχουν πάνω από τα 4/5 της συνολικής παραγωγής μπίρας, της χώρας, σχεδόν το σύνολο της ετήσιας ποσότητας που μεταποιεί, για δε την άλλη περίπου το μισό. Η σημασία λοιπόν των συμφωνητικών παραγωγής είναι ιδιαίτερα μεγάλη για τις αστικές επιχειρήσεις, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι αυτές παρεμβαίνουν αποφασιστικά, όπως και στην περίπτωση της τομάτας και των ζαχαροτευτλων στην παραγωγική διαδικασία και επιλέγουν και διαθέτουν τις ποικιλίες των σπόρων που προκρίνουν.

Τα συμφωνητικά είναι καλλιέργειας, συνιστούν κάθετη ενσωμάτωση υψηλού βαθμού, που αμβλύνεται από τις σημαντικές δυνατότητες των αγροτών να διαθέτουν το προϊόν τους εύκολα στην ελεύθερη αγορά.

δ) Σε διάφορα κηπευτικά προϊόντα, όπως ο αρακάς, τα φασολάκια, οι μπάμιες, το σπανάκι κλπ. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις και η παραγωγή στη βάση συμβολαίων είναι ασήμαντες. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις, όπως το γλυκό καλαμπόκι, όπου η ίδρυση της μεταποιητικής μονάδας αποτέλεσε το ερέθισμα για την εισαγωγή της καλλιέργειας και την εφαρμογή συμβολαίων καλλιέργειας, με πλήρη τον έλεγχο από την αστική μονάδα στο πριν και κατά την παραγωγή στάδιο. Η εταιρεία διαθέτει το σπόρο και τις μηχανές για διάφορες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας, τα μέσα μεταφοράς, τη γεωτεχνική επίβλεψη, ενώ ο αγρότης περιορίζεται στην προσφορά της γης του και της εργασίας του. Παρ' όλη τη μικρή έκταση που καταλαμβάνει η παραγωγή γλυκού καλαμποκιού καταλαβαίνει κανείς ότι η σχέση που προκύπτει από την υπογραφή των συμβολαίων πληροί όλες τις παραμέτρους μιας ξεκάθαρης συμβολαϊκής κάθετης ενσωμάτωσης των αγροτών στον αστικό τομέα.

ε) Υπογραφή συμβολαίων απλής παράδοσης είχαμε και σε ορισμένα δενδρόδη (πορτοκάλια, μήλα, αχλάδια, κεράσια, βύσσина, βερίκοκα), αμπελοουργικά και ελαιουργικά προϊόντα. Τα συμβόλαια αυτά προέκυψαν από πρωτοβουλία του κράτους σε ορισμένες περιπτώσεις και στη βάση κανονισμών της ΕΟΚ, σε άλλες.

Συγκεκριμένα, το κράτος υποχρέωνε τους αγοραστές (μεταποιητές και εμπόρους) με την ποινή της παύσης της χρηματοδότησής τους από την ΑΤΕ να υπογράφουν συμβόλαια με τους παραγωγούς ή τους συνεταιρισμούς τους, πρώτον για να εξασφαλιστεί μια ελάχιστη τιμή στους παραγωγούς, δεύτερον για την ορθολογικοποίηση της παράδοσης και τρίτον για την ενίσχυση του συνεταιριστικού κινήματος, αφού σε πολλά προϊόντα ήταν υποχρεωτικά οι αγορές να γίνονται από τους συνεταιρισμούς.

Πρόσφατα όμως και σύμφωνα με την πράξη 946/6 Φεβρουαρίου 1987 του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας και τις κατ' ακολουθία εγκυκλίους της ΑΤΕ αρ. 184/12 Αυγούστου 1987 και 196/3 Σεπτεμβρίου 1987, άρθηκε η υποχρέωση αυτή που βέβαια σήμανε τον τερματισμό της υπογραφής συμφωνητικών για τα προϊόντα αυτά, τουλάχιστον στο στάδιο αυτό και φυσικά του στόχου που είχε τεθεί.

στ) Σε μια ιδιότυπη κατηγορία συμβολαικής παραγωγής εντάσσεται η σποροπαραγωγή. Πρόκειται για την «δια νόμου υποχρεωτική» σύναψη γραπτής συμφωνίας για την παραγωγή πολλαπλασιαστικού υλικού. Συγκεκριμένα το κράτος θέλοντας να έχει τον άμεσο έλεγχο της παραγωγής ενός καιριου προϊόντος, δεν επιτρέπει την ελεύθερη παραγωγή και διάθεσή του, αλλά οργανώνει και κατευθύνει το ίδιο την παραγωγή αφού δημιουργήσει τις αναγκαίες προϋποθέσεις, ενώ κρατάει με νόμο⁴⁷ όλες τις αρμοδιότητες που αφορούν ολόκληρη τη διαδικασία από το στάδιο πριν από την παραγωγή ως τη διάθεση των προϊόντων. Όπως καταλαβαίνει κανείς, η σύναψη συμφωνιών δεν έχει να κάνει εδώ με τους νόμους και τις εξελίξεις της καπιταλιστικής αγοράς αλλά με τον κρατικό καταναγκασμό. Παρ' όλα αυτά η λογική της προγραμματισμένης παραγωγής στην οποία εντάσσονται οι αγρότες έχει περίπου τον ίδιο χαρακτήρα.

2. Στη ζωική παραγωγή

Σε αντίθεση προς τη ζωική παραγωγή των ανεπτυγμένων χωρών, στις οποίες η Σ.Π. περιλαμβάνει πολλά ζωοκομικά προϊόντα, όπως παραγωγή γάλακτος, αυγοπαραγωγή, πάχυνση πουλερικών, χοίρων κλπ., στην Ελλάδα σύναψη συμβολαίων έχουμε τουλάχιστο μέχρι στιγμής μόνο στην πάχυνση πουλερικών.⁴⁸

47. Πρόκειται για τον νόμο 1564/85, *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, 26 Σεπτεμβρίου 1985, αρ. φύλ. 164, που αντικατέστησε τον Αναγκαστικό Νόμο 825/1937 «περί οργανώσεως σποροπαραγωγής βελτιωμένων σπόρων...». Με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ καθορίστηκε μεταβατική περίοδος μέχρι την 1η Ιανουαρίου 1986 για την ελεύθερη κυκλοφορία του πολλαπλασιαστικού υλικού.

48. Μια προσπάθεια που έγινε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 μεταξύ της εταιρείας «ΝΕΣΤΛΕ ΕΛΛΑΣ» και παραγωγών αγελαδινού γάλακτος σταμάτησε γρήγορα λόγω επαναλαμβανόμενης ασυνέπειας των παραγωγών, σύμφωνα με δήλωση της εταιρείας.

Ο ζωικός κλάδος προσφέρεται, περισσότερο από κάθε άλλον για την εφαρμογή Σ.Π., της παραγωγής δηλαδή με το κομμάτι, λόγω της ιδιομορφίας της παραγωγικής διαδικασίας και της φύσης των προϊόντων.

α. Η Σ.Π. στην πτηνοτροφία

Η πτηνοτροφία στην Ελλάδα εμφανίζει μεταπολεμικά σημαντική ανάπτυξη. Ήδη το 1972 είχε επιτευχθεί η αυτάρκεια της χώρας σε πτηνοτροφικά προϊόντα.⁴⁹ Ιδιαίτερα έντονη είναι η επιχειρηματική δραστηριότητα στον κλάδο. Η συμμετοχή της συστηματικής πτηνοτροφίας ανέβηκε από 48,8% το 1971 σε 58,2% το 1982, ενώ στην παραγωγή κρέατος ανήλθε σε 83,5% του συνόλου.⁵⁰

Μεγάλη είναι επίσης και η συγκεντροποίηση, αν ληφθεί υπόψη ότι τρεις μόνο επιχειρήσεις, η ΒΟΚΤΑΣ ΑΕ, η ΜΙΜΙΚΟΣ ΑΕ και η ΚΥΡΙΤΗΣΗΣ ΑΕ συμμετείχαν το 1986 στην αγορά του τελικού προϊόντος (απεντερωμένο κρέας) με 45% στο σύνολο της χώρας και με 65% στην αγορά της Αθήνας.⁵¹ Από την άλλη μεριά γίνεται όλο και πιο έντονη κατά τα τελευταία χρόνια η παρουσία των πτηνοτροφικών συνεταιρισμών και μάλιστα σε διάφορα σημεία της χώρας.

α.1. Κάθετη συμβολαϊκή σχέση

Οι τρεις παραπάνω ιδιωτικές εταιρείες είναι αυτές που συνάπτουν συμβόλαια παραγωγής με μικρούς πτηνοτρόφους. Και οι τρεις εταιρείες είναι κάθετα οργανωμένες, έχουν δηλαδή ιδιόκτητα πτηνοτροφεία, σύγχρονα πτηνοσφαγεία, εγκαταστάσεις συντήρησης και κατάψυξης, καθώς και αξιοποίησης των υποπροϊόντων. Διαθέτουν επίσης οργανωμένο δίκτυο μεταφοράς και διάθεσης των τελικών προϊόντων στην αγορά. Η παραγωγική τους δραστηριότητα δεν περιορίζεται βέβαια μόνο στην εκτροφή νεοσσών για κρεατοπαραγωγή, αλλά εκτείνεται στην αυγοπαραγωγή και την εκτροφή νεοσσών για αναπαραγωγή, καθώς και σε άλλους τομείς της ζωοκομίας.

Η συμμετοχή των συμβαλλόμενων μικρών πτηνοτρόφων στη συνολική εκτροφή των εταιρειών (σχέση των μ^2 πτηνοθαλάμων που διαθέτουν οι μικροί πτηνοτρόφοι στο σύνολο των μ^2 των πτηνοθαλάμων στους οποίους εκτρέφουν πτηνά για κρεατοπαραγωγή) ανερχόταν το 1985 σε 57% στη ΒΟΚΤΑΣ, σε 58,5% στη ΜΙΜΙΚΟΣ και 74,5% στην ΚΥΡΙΤΗΣΗΣ.

Από τα ποσοστά αυτά γίνεται σαφής η σημασία των συνεργαζομένων στη λειτουργία των μεγάλων αυτών επιχειρήσεων. Συνολικά ο αριθμός των εκτρεφόμενων πουλερικών των συμβεβλημένων παραγωγών (συνεταιρισμέ-

49. ΑΤΕ, *Απολογιστική έκθεση εργασιών έτους 1984 της Διεύθυνσης Ζωικής Παραγωγής*, Αθήνα 1985, σ. 10.

50. ΑΤΕ, *Αναλύσεις κλάδων γεωργικών βιομηχανιών (1)*, Αθήνα 1984, σ. 28.

51. Από υπολογισμούς των αρμόδιων υπηρεσιών της ΑΤΕ.

νων και μη) υπολογίζεται ότι ανέρχεται σε 22,7% των πουλερικών όλων των συστηματικών πτηνοτροφείων της χώρας, όπου όμως περιλαμβάνονται και τα κοτόπουλα για αυγοπαραγωγή και αναπαραγωγή.

Στην κρεατοπαραγωγή όμως για την αγορά της Αθήνας, το ποσοστό συμμετοχής υπολογίζεται ότι ανέρχεται σε 61%.⁵² Τα κύρια αίτια της υιοθέτησης των συμβάσεων στον κλάδο μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω:

i) στην ανάγκη για μαζική τυποποιημένη παραγωγή και διάθεση στις μεγάλες αγορές, όπως της Αθήνας·

ii) στην παρέμβαση του κράτους, που επέβαλε τη βιομηχανική σφαγή, γεγονός που ευνόησε τις μεγάλες επιχειρήσεις που διέθεταν την ανάλογη υποδομή, ενώ σήμανε την έξοδο ουσιαστικά από την παραγωγή των μικρών·

iii) στην περιθωριοποίηση και μετά στην έξοδο από την αγορά των μικρών πτηνοτρόφων λόγω του σταδιακού ελέγχου από τις μεγάλες εταιρείες του δικτύου της εμπορίας του κρέατος·

ix) στην απροθυμία ή αδυναμία των μεγάλων εταιρειών να επενδύσουν για επέκταση των πτηνοθάλμων τους.

Όσον αφορά το περιεχόμενο μιας συμφωνίας (το οποίο δεν διαφοροποιείται σημαντικά από εταιρεία σε εταιρεία) αυτό αναφέρεται:

1) Στο ότι ο μικρός πτηνοτρόφος πρέπει να διαθέτει τόσο τις κατάλληλες, κατά την κρίση της εταιρείας, εγκαταστάσεις και άλλα απαραίτητα μέσα για την εκτροφή των πουλερικών, όσο και την απαιτούμενη πείρα.

2) Στην τοποθέτηση από την εταιρεία των νεοσσών —οι οποίοι της ανήκουν καθ' όλη την περίοδο της εκτροφής— και παροχή των πτηνοτροφών και της κτηνιατρικής παρακολούθησης και περιθαλψης.

3) Στη διάθεση από μέρος του εκτροφέα των εγκαταστάσεών του, της προσωπικής ή γενικά απαιτούμενης ανθρώπινης εργασίας, της στρωμνής (άχυρα ή ροκανίδια για το δάπεδο), των δαπανών θέρμανσης και των άλλων γενικών εξόδων (ασφάλιστρα κτιρίων, λοιπών μέσων εκτροφής, τηλέφωνα, νερά κλπ.).

4) Στον προσδιορισμό των πλαισίων κίνησης του εκτροφέα.

5) Στη χρονική διάρκεια της εκτροφής, τον τρόπο παράδοσης των πουλερικών προς σφαγή και τη διαδικασία των πρώτων φάσεων της επόμενης εκτροφής.

6) Στον τρόπο αμοιβής του μικρού πτηνοτρόφου.

7) Στο πριμ αποδοτικότητας και τον τρόπο υπολογισμού του ονομαζόμενου «συντελεστή απόδοσης».

8) Τη χρονική διάρκεια του συμφωνητικού.

52. Οι υπολογισμοί έγιναν από τον συγγραφέα με βάση τις καταστάσεις συνεργαζόμενων πτηνοτρόφων των εταιρειών.

9) Πρόσθετους τρόπους δέσμευσης του εκτροφέα.

10) Την ποινική ρήτρα για ενδεχόμενη παράβαση κάποιου από τους όρους.

Από τους όρους της σύμβασης διαπιστώνεται ότι πρόκειται για συμβολαϊκή σχέση ιδιαίτερα αυστηρή, στην οποία όλες οι πρωτοβουλίες ανήκουν στην καπιταλιστική επιχείρηση.

Ο μικρός πτηνοτρόφος περιορίζεται απλά στο να διαθέσει ορισμένα μέσα παραγωγής και την εργατική του δύναμη, χωρίς να ασκεί καμιά ουσιαστική επιρροή τόσο στις διάφορες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας όσο και στον προορισμό του προϊόντος της εργασίας του. Από τον άλλοτε ανεξάρτητο παραγωγό δηλαδή αφαιρούνται οι σημαντικότερες πρωτοβουλίες, ενώ περιορίζεται βαθμιαία και το πάλοι ποτέ αναντικατάστατο μέσο παραγωγής του, η γνώση και η εμπειρία, εφόσον η εταιρεία επεμβαίνει καθοριστικά με τους ειδικούς της σε όλες τις κρίσιμες στιγμές της παραγωγικής διαδικασίας.

Ο ρόλος του μικρού πτηνοτρόφου μετατρέπεται σε διεκπεραιωτικό, η ουσιαστική του συμμετοχή και η συγκέντρωση εμπειρίας περιορίζεται, ενώ αποξενώνεται σημαντικά από το προϊόν της εργασίας του, αφού ο ρόλος του σταματάει στην παράδοση του ζωντανού παχυμένου πουλερικού, χωρίς καμιά παρέμβαση στα επόμενα στάδια (επεξεργασία, εμπορία, διάθεση κλπ.).

Η πάχυνση πουλερικών με τη μορφή αυτή παίρνει έντονα τυποποιημένο χαρακτήρα που μπορεί να παρομοιαστεί εύκολα με την παραγωγή φασόν (παραγωγή με το κομμάτι) που εφαρμόζεται ευρύτατα στα τελευταία χρόνια στον δευτερογενή τομέα.

Η εξάρτηση του μικρού πτηνοτρόφου είναι ιδιαίτερα μεγάλη και εντείνεται ακόμα περισσότερο από τον πολλαπλό χαρακτήρα της δέσμευσής του, αφού, όπως φαίνεται και από τους όρους του συμφωνητικού, υποχρεώνεται πέραν των νεοσσών και του ελέγχου που ανήκουν στην άλλη συμβαλλόμενη πλευρά, να χρησιμοποιεί τις πτηνοτροφές, τα φυράματα κ.ά. που του διαθέτει η εταιρεία.

Αν σ' αυτά προστεθεί και το γεγονός ότι οι εναλλακτικές λύσεις των μικρών πτηνοτρόφων είναι σχεδόν ανύπαρκτες, εφόσον μόνο οι τρεις αυτές εταιρείες συνάπτουν συμβόλαια και με τη λήξη του συμφωνητικού μπορούν να επιλέξουν με ποιους μικρούς θα συμβληθούν, γίνεται νοητή τόσο η αύξηση της εξάρτησης των μικρών όσο και η προθυμία τους να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της εταιρείας. Το στοιχείο αυτό γίνεται ακόμη πιο έντονο όταν η εκτροφή πουλερικών αποτελεί τη μοναδική ή κύρια πηγή εισοδήματος για τον μικρό πτηνοτρόφο. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η «συνεργασία» παίρνει μια «αναγκαστική» μορφή.

Η θέση των μικρών πτηνοτρόφων γίνεται ακόμα πιο δυσμενής όταν η αμοιβή τους συναρτάται με την αποδοτικότητά τους, όταν ιδιαίτερα το πριμ

αποδοτικότητας είναι κυρίαρχο στη συνολική του αμοιβή. Είναι αδύνατο εδώ, λόγω χώρου, να αναφερθούμε αναλυτικά στην αμοιβή των παραγωγών, τις μορφές της, το ύψος της, όπως προκύπτει από μελέτες κόστους που έγιναν σε μικρά πτηνοτροφεία καθώς και σε άλλες κοινωνικοοικονομικές παραμέτρους της.

Αναφέρουμε συνοπτικά ότι το πριμ, η αμοιβή δηλαδή της αυξημένης απόδοσης, που έχει ως στόχο να συμβάλει στη βελτίωση της απόδοσης των παραγωγών, γίνεται βρόγχος και μέσο εντατικοποίησης της εργασίας των παραγωγών όταν αποτελεί τη βασική αμοιβή τους. Και, βέβαια, η απόδοση συνδέεται με μια σειρά από περιοριστικούς συνήθως παράγοντες, όπως ο βαθμός αξιοποίησης του φυράματος, το μέσο βάρος ανά πουλερικό, το μέγιστο ποσοστό θνησιμότητας και απωλειών των πουλιών και τέλος ο όγκος του προϊόντος. Η επίτευξη όλων αυτών των παραγόντων επαφίεται στον μικρό πτηνοτρόφο, εντείνοντας το βαθμό της κατάστασης διαρκούς συναγερμού στην οποία είναι αναγκασμένος να βρίσκεται.

Γενικότερα διαπιστώνεται ότι η αμοιβή τόσο της εργασίας όσο και των άλλων μέσων και συντελεστών παραγωγής του μικρού πτηνοτρόφου είναι ιδιαίτερα χαμηλή, ώστε εκτός από την μετατροπή από εργαζόμενος για δικό του λογαριασμό σε δέκτη και εκτελεστή αποφάσεων κάποιου κέντρου, να μετακινείται οικονομικά στο επίπεδο ενός κακοπληρωμένου εργάτη, χωρίς μάλιστα τις αντίστοιχες κοινωνικές παροχές και διασφαλίσεις.

Αντίθετα, ο ενσωματωτής εξοικονομά μέσω της σχέσης αυτής τα κεφάλαια που θα έπρεπε να επενδύσει σε κτίρια και άλλη αναγκαία υποδομή. Κρατά μάλιστα για τον εαυτό του την ευχέρεια να μειώνει την παραγωγή ανάλογα με τις συνθήκες της αγοράς και να διακόπτει τη «συνεργασία», γεγονός που σημαίνει ότι σε εποχές κρίσης η «συνεργασία» αυτή μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ως μέσο πίεσης. Η δυνατότητα αυτή μεγαλώνει περισσότερο αν ο μικρός πτηνοτρόφος έχει προχωρήσει σε σημαντικές επενδύσεις που θα πρέπει να εξοφληθούν ή απλά να αποσβεστούν με την αβέβαια προοπτική να αποδώσουν κάποτε κάποιο κέρδος.

Η συμβολαϊκή αυτή σχέση αποτελεί μια από τις πιο ξεκάθαρες μορφές σχέσης μικρού παραγωγού με το καπιταλιστικό κεφάλαιο, είναι πολλαπλής κατεύθυνσης και ιδιαίτερης αυστηρότητας και συνιστά την πιο ξεκάθαρη μορφή κάθετης ενσωμάτωσης. Κάτω από τις συνθήκες της απογύμνωσης ουσιαστικά του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής του, της κακοπληρωμένης προσωπικής του εργασίας, του υψηλού βαθμού εξάρτησης και της συγκέντρωσης των αποφασιστικών αρμοδιοτήτων για την παραγωγή στην ισχυρότερη συμβαλλόμενη πλευρά, τα συμβόλαια αυτά παραγωγής που συνιστούν «συνεργασία» μεταξύ τυπικά πλέον ανεξάρτητων επιχειρηματιών, παίρνουν ουσιαστικά τη μορφή συμβολαίων μισθωτής μάλλον εργασίας.

α.2. Οριζόντια συμβολαική σχέση

Στη συμβολαική σχέση μεταξύ μικρών πτηνοτρόφων και καπιταλιστικών επιχειρήσεων που συνιστά την κάθετη ενσωμάτωση των μικρών αυτών πτηνοτρόφων στη διαδικασία αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αντιπαρέθεσαν πολλοί μικροί πτηνοτρόφοι τον δικό τους τρόπο οικονομικής οργάνωσης, τον κλαδικό συνεταιρισμό, που συνιστά την οριζόντια ενσωμάτωση. Ο Πτηνοτροφικός Συνεταιρισμός Χαλκίδας με έδρα τη Νέα Αρτάκη του νομού Ευβοίας αποτελεί ένα κλασικό παράδειγμα. Οι αναλογίες των χαρακτηριστικών της παραγωγικής δομής του Συνεταιρισμού προς τις καπιταλιστικές πτηνοτροφικές επιχειρήσεις, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω, καθώς και οι αναλογίες στις σχέσεις του με τα μέλη του προς αυτές της κάθετης μορφής είναι μεγάλες. Έτσι, θα αναφερθούμε συνοπτικά μόνο στα βασικά στοιχεία που διαφοροποιούν τις δύο μορφές με εκτενέστερη αναφορά στα κοινωνικοοικονομικά στοιχεία.

Τονίσαμε ήδη ότι οι συνεταιίροι δεσμεύονται καταστατικά και με ποινική ρήτρα να διεκπεραιώνουν όλες τις απαραίτητες εργασίες που αφορούν την παραγωγή μέσα από το συνεταιρισμό τους. Η δέσμευση όμως αυτή δεν αφαιρεί πολλά από την παραγωγική ανεξαρτησία των πτηνοτρόφων-συνεταιίρων, και εδώ εντοπίζεται μια βασική τους διαφορά προς τους συμβεβλημένους με τις ιδιωτικές επιχειρήσεις μικρούς πτηνοτρόφους. Ο συνεταιρισμένος μικρός πτηνοτρόφος υποχρεώνεται να προμηθεύεται την πρώτη ύλη και τις βασικότερες εισροές από το συνεταιρισμό του και να πουλά το προϊόν της παραγωγής του πάλι στο συνεταιρισμό του, όπως ακριβώς και ο συμβεβλημένος με τις ιδιωτικές εταιρείες πτηνοτρόφους. Είναι όμως ιδιοκτήτης του προϊόντος του από την αρχή (αγοράζει τους νεοσσούς) μέχρι την παράδοσή του, ενώ στην κάθετη ενσωμάτωση το προϊόν ανήκει από την αρχή μέχρι το τέλος στην εταιρεία. Επίσης όλες οι απαραίτητες εργασίες γίνονται υπ' ευθύνη του και με στόχο πρώτιστα το δικό του άμεσο συμφέρον κι όχι υπό τον στενό έλεγχο της εταιρείας.

Σημαντική διαφορά διαπιστώνεται και στον προσδιορισμό της αμοιβής. Στην περίπτωση του συνεταιρισμού η διαδικασία που ακολουθείται είναι απλή, αλλά και ιδιαίτερα σημαντική. Ο συνεταιρισμός δηλαδή δίνει στον παραγωγό-μέλος του μια τιμή προκαταβολής καταρχήν, η οποία υπολογίζεται στη βάση της τιμής της αγοράς που αναμένεται ότι θα επιτευχθεί, κι αυτό άσχετα από το ύψος του κόστους των παραγωγών. Αν η τελική τιμή που επιτυγχάνεται στην αγορά είναι κατώτερη από την τιμή που πήρε ο παραγωγός, αυτός οφείλει να επιστρέψει τη διαφορά, αν όμως η τιμή είναι ανώτερη από αυτήν που πήρε ο παραγωγός τότε ο τελευταίος παίρνει, μετά την τελική εκκαθάριση των εξόδων του συνεταιρισμού, τη διαφορά που προκύπτει. Έτσι λοιπόν το ενδιαφέρον του παραγωγού για την παραγωγή του δεν σταματάει

στην παράδοσή του, αλλά συνεχίζεται μέχρι τη διάθεση του προϊόντος στην τελική του μορφή.

Ουσιαστικά δηλαδή ο συνεταιρισμένος πτηνοτρόφος παραμένει ο ιδιοκτήτης και ο άμεσος ενδιαφερόμενος του προϊόντος της εργασίας του σε όλα τα στάδια της κάθετα δομημένης παραγωγικής διαδικασίας. Το στοιχείο αυτό τονίζεται ιδιαίτερα και από τη συμμετοχή του και στα ζημιόγωνα αποτελέσματα της συνεταιριστικής επιχείρησης, γεγονός που αναμένεται ότι ανεβάζει τη συμμετοχική διαπαιδαγώγηση, κάτι που είναι ιδιαίτερα δύσκολο στην περίπτωση των ανεξάρτητων αγροτών.

Άρα λοιπόν η κοινωνική και οικονομική αναπαραγωγή του συνεταιρισμένου πτηνοτρόφου παραμένει σε μεγάλο βαθμό δική του υπόθεση. Με το να είναι μάλιστα υπεύθυνος για την τύχη του προϊόντος του μέχρι το τελικό του στάδιο, δεν οδηγείται σε μη αναγκαία ένταση της εργασίας του και σε προχωρημένα στάδια προλεταριοποίησης και οπωσδήποτε δεν γίνεται αντικείμενο σημαντικής εκμετάλλευσης από μέρους κάποιων εταιρειών «οιονεί» εργοδοτών.

Στά πλεονεκτήματα της συνεταιριστικής παραγωγής ανήκει και η κοινωνική διάσταση του συνεταιρισμού. Ο συνεταιρισμός λ.χ. δεν απορρίπτει πτηνοτρόφους με πρόσκαιρες αποτυχίες, αντίθετα τους συμπαραστέκεται στην προσπάθειά τους να ορθοποδήσουν καθώς επίσης δεν τηρεί λίστες καλών και κακών συνεργατών, όπως συμβαίνει στις ιδιωτικές εταιρείες, και φυσικά δεν έρχεται και σε ατομικές συμφωνίες, στις οποίες γίνεται συνήθως και σοβαρή διάκριση μεταξύ των μικρών και των μεγάλων πτηνοτρόφων-συνεργαζομένων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι όλα σχεδόν τα μέλη του συνεταιρισμού έχουν πολύχρονη εμπειρία συνεργασίας με μεγάλες πτηνοτροφικές ιδιωτικές εταιρείες. Χαρακτηριστική είναι επίσης η προσπάθεια πολλών συνεργαζομένων με τις εταιρείες μικρών πτηνοτρόφων της περιοχής των Θηβών να ιδρύσουν δικό τους πτηνοτροφικό συνεταιρισμό.

Απ' όσα ήδη σημειώθηκαν παραπάνω, πιστεύουμε ότι αναδείχθηκαν ορισμένες σημαντικές ποιοτικές διαφορές μεταξύ των επιπτώσεων της κάθετης και της οριζόντιας συμβολαιικής σχέσης. Οι διαφορές αυτές προσφέρουν το έρεισμα για να υποστηρίξει κανείς ότι η μορφή ενσωμάτωσης και εκμετάλλευσης του αγροτικού τομέα που εισήγαγε η ανάγκη και η ευελιξία του αστικού κεφαλαίου μπορεί να χρησιμοποιηθεί προς όφελος των μικρών παραγωγών και να προαγάγει τους συλλογικούς τρόπους δράσης για την αναδιάρθρωση και την εξορθολογισμό κλάδων της αγροτικής παραγωγής. Η παρουσία λ.χ. ισχυρών πτηνοτροφικών συνεταιρισμών, χωροταξικά κατάλληλα κατανεμημένων, που θα ελέγχουν τις αγορές των περιφερειών τους θα συμβάλει σημαντικά σε μια ισότιμη αποκεντρωμένη ανάπτυξη.

Παράλληλα η συλλογική λειτουργία, όπως ήδη τονίστηκε, με την αλληλέγγυα ευθύνη των παραγωγών μπορεί να αποτελέσει ένα σημαντικό μέσο για τη διατήρηση της αυτόνομης λειτουργίας τους και κατά συνέπεια μη μετατροπής τους σε «οιονεί» μισθωτούς» κάποιας καπιταλιστικής επιχείρησης.

7. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ανακεφαλαιώνοντας τις σημαντικότερες διαπιστώσεις και τα σημεία που προέκυψαν από τη σύντομη αυτή ανάλυση της Σ.Π., μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι:

Το αυξανόμενο πλέγμα των διασυνδέσεων μεταξύ του αγροτικού τομέα και του αστικού χώρου, που παρατηρήθηκε ιδιαίτερα μετά το 1950 μέσα από την ανοδική εξάρτηση της αγροτικής παραγωγής από τις εισροές του αστικού χώρου, καθώς και τις αυξανόμενες εκροές επιτάθηκε με την άμεση πλέον παρέμβαση του κεφαλαίου στην οργάνωση και τον έλεγχο της παραγωγής αυτού του ίδιου του αγροτικού τομέα. Η ραγδαία αναπτυσσόμενη τεχνολογία, η αυξανόμενη χρήση σύγχρονων μέσων παραγωγής από τους αγρότες, οι νέες μέθοδοι παραγωγής και η αναγκαιότητα που προέκυψαν από τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που συντελέστηκαν, για νέες μορφές οργάνωσης και προγραμματισμού της αγροτικής παραγωγής και τροφοδοσίας του πληθυσμού, στένεψαν τα περιθώρια αντίστασης και εμμονής σε προκαπιταλιστικές ή μικροκαπιταλιστικές μορφές παραγωγής για τους εργαζομένους του αγροτικού τομέα. Οι επιλογές τους δεν φαίνεται να είναι πολλές. Η στροφή προς μορφές παραγωγής, όπως η συμβολαϊκή, εμφανίζεται στα σύγχρονα πλαίσια, τουλάχιστον της καπιταλιστικής κοινωνίας, ως αναπόφευκτη, αν θέλει να ανταποκριθεί κανείς στις σύγχρονες ανάγκες της κοινωνίας αυτής.

Όσον αφορά τον ελληνικό αγροτικό τομέα διαπιστώθηκε ότι βρίσκεται στα πρώτα του βήματα, στην πορεία της διαδικασίας προς νέα στάδια και μορφές ενσωμάτωσής του στην καπιταλιστική αναπαραγωγή και ότι στην πορεία αυτή θα ακολουθήσουν σοβαρές μεταλλαγές και αναδιαρθρώσεις. Στη διαδικασία αυτή πρέπει να αναμένεται, όπως άλλωστε διδάσκει και η πείρα των ανεπτυγμένων γεωργιών ότι η συμβολαϊκή παραγωγή θα παίξει πολύ σημαντικό ρόλο απ' ό,τι σήμερα. Μπορούμε δε από τώρα να σημειώσουμε ότι τα αποτελέσματα των αλλαγών που θα επέλθουν θα κριθούν και από τις επιλογές των τύπων συμβολαϊκής παραγωγής και ενσωμάτωσης του αγροτικού τομέα που θα προκριθούν.